

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192759

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

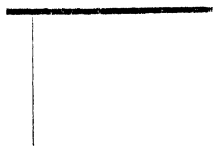
Call No. **M83** Accession No. **M1030**

Author **K16G**
कांतकर, वसंत.

M83

M1030 • last marked below

K16G
कांतकर, वसंत.
पर.

“ घ र ! ”

(विकृतीचें वरदान लाभलेल्या आजच्या पांढरपेशा पिढीतील
एका कल्पक तरुणाची भावकथा —)

ले ख क

व म न्त का ने ट क र

मे १९५१]

[किंमत तीन रुपये

: प्रकाशक :

पंडित अनंत कुलकर्णी
कुलकर्णी ग्रंथगार
१८६, शनिवार पुणे २.

: मुद्रक :

मा. र. कारले,
जनसेवा मुद्रणालय,
१९२ शुक्रवार, पुणे २.

FOREWORD

My young friend, Vasant Kanetkar surprised me the other day by telling me that he had written a novel and that I should write a Foreword to it. I had known him as a young lad in Willingdon College studying under me. When I met him at Nasik after a few years, he had developed into a Professor of Marathi like his father. And I now find that he is a poet, for his novel is a Lyric narrative.

Vasantrao has experimented here with a new technique and I think he has succeeded more than many novelists do in their first novels. The gulf between aspirations and actuality, the clash between the individual and his environment : that is the theme of "GHAR". Frustration is one of the Serious maladies of this revolutionay age. Vasantrao has diagnosed it and described it effectively in one of its manifold aspects. He had, in doing so, to resort to the "Symbolic" and the "Stream of Consciousness" method in fiction. The psychoanalytical method permits a free blending of fantasy with actuality. Fantasy brings lyric meditation in its wake, and Vasantrao has employed free verse to convey these meditations. Vimal and her black-marketeering husband; Gouri and her farmer husband, these are happy in their own way in Bombay. It is only the sensitive and moneyless bourgeois, that is plunged in suffering, for he has a conscience, a spiritual luxury or torture which debars him from the seeming happiness of others. The story of this suffering is introduced from the point of view of Indumati, the young grass-widow in the Konkan with three children on her hands. It is developed from the point of view of Raghunath, the young husband

employed in Bombay on the editorial staff of a newspaper called fittingly enough "Manavata" or Humanity. All the pathos and the poetry of the lack of accommodation in Bombay has been brought out vividly in the novel. The sparrows can live where they like in Bombay, even on the choicest flats and hold together their little families. But what is possible for sparrows is beyond even the rosiest dreams of hundreds of young men like Raghunath.

Vasantrao has shown admirable skill in presenting the conflict in Raghunath's mind. The hurdles which Raghunath has to cross while endeavouring to catch the train, he misses in the end; the evil which passes in quick succession before him in the form of Mari, Gouri, Anuradha, and the prostitute, beckoning him to ruin, when he, sex-starved, is prevented even from spending three days of hard-won leave in the year with his wife; and the conscience which finally recoils in the horror from these temptations: all these are described imaginatively and with keen understanding. The plane dream in the newspaper office and the bus incident serve to bring out, in terms of fantasy, the full pathos of the situation. The narration of Batliwala's achievements in Burma sounds rather "Sexy". But "Sex" is presented and interpreted in the novel in terms of unmistakable health. Passing through this welter of contrasts and frustrations, one discovers a deeper loveliness in the saying:--

"Home, sweet home, There is no place like Home"

To ask how all these sensational things could have befallen Raghunath in the course of a day, is to judge solely by realistic standards the novel

which in effect, blends the fantastic and the actual. To complain that the story halts or that there is hardly a story in the novel is to protest against the psychoanalytic method rather than the novel itself. The story is etched out so that one can easily fill the outline. The psychoanalytical narrative that emerges within the framework of the method is vivid and superb.

Vasantrao has, by implication laid bare in this novel the philosophy of the Home. He has shown the humanistic basis of domestic life, the urge of civilisation which fulfilled itself by evolving the institution of marriage. Another thing Vasantrao could have done. But he is too young for it and I am afraid we are not justified in expecting it from him when he is just preening his wings. He has brought out the pathos and the tragedy of the situation. But there is the Time-spirit seated beyond Tragedy and Comedy, breaking and saving countless lives. Lack of accommodation is the post-war manifestation of the Time-spirit in Bombay. But it may manifest itself yet in many unexpected ways. While man feels helpless in the presence of these manifestations, there is strength in accepting them calmly, facing them squarely and asserting oneself against them ceaselessly. All naked truths, as Keats says, must be borne and circumstance must be envisaged calmly. That is the 'Top of sovereignty'.

One can legitimately expect from the teeming brain and the active pen of Vasantrao, things lovelier even than "GHAR." I shall look forward to them.

Rajaram College, Kolhapur,
14 January, 1951.

V. K. Gokak.

नि वे द न

ग्रंथरूपाने प्रकाशित होत असलेली ही माझी पहिलीच कादंबरी आणि माझे पहिलेच पुस्तक. माझ्या साहित्य-संसाराला आरंभ बऱ्याच वर्षांपूर्वी झालेला असला तरी कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण कृतीखेरीज रसिकांच्या-पुढे यावयाचे नाही, या माझ्या हृदयामुळे आतांपर्यंत मी प्रकाशनाच्या जगापासून अलिप्त राहिलो होतो. ही कादंबरी रसिकांच्यापुढे करतांनाहि माझा हृदय किती यशस्वी झाला आहे याविषयी मी स्वतः साशंक आहे. परंतु मराठी रसिकांच्या सहृदयतेवर आणि सौजन्यावर डोळे लावून, मी या क्षेत्रांत पाऊल टाकीत आहे.

या कादंबरीतील विषय वाचकाना नवीन वाटून नये इतका, दुर्दैवाने गेल्या महायुद्धानंतर तो पाठरपेशाच्या घोघरी सुंग लावीत शिरलेला आहे. परंतु गेली किःथेक वर्षे या कथावस्तुवर चिंतन चालले असताना माझ्या मनांत जो आशय भरून राहिला होता त्याचे या कादंबरीतील रौद्र भीषण स्वरूप वाचकाना कदाचित वेगळे वाटण्याचा संभव आहे. या आशयाचे अर्थ उमजत गेल्याबरोबर मी वेळोवेळी अत्यंत अस्वस्थ होत गेलो होतो. या अनुभूतीचे प्रत्यक्ष चित्रण करतांनाहि अभिव्यक्तीच्या उपलब्ध साधनांशी मला झुंज घ्यावी लागलेली आहे. यंत्रयुगांतील निर्वासितांची ही नवीन जात जेव्हा ठसठसितपणे माझ्या मनावर बिंबली होती, त्यावेळी या विषयावर कधीतरी एकादी लघुकथा लिहितां येईल, या आशेने मी विषय तो मनाच्या कोपऱ्यात टाकून दिला होता. परंतु फार काळ हा विषय कोपऱ्यात राहू शकला नाही. ज्या त्या वेळी कथावस्तूचे दर्शन मला जवळून घेण्याचे प्रसंग लाभले, त्या त्या वेळी त्यांतील खोल

आशयाचें तीव्र व्यापक स्वरूपहि मला प्रकाशित होत गेलें. त्यामुळेंच मूळची योजना बदलून या विषयावर निवेदनात्मक पद्धतीनें एक लघु कादंबरी लिहिण्याचा मला संकल्प सोडावा लागला. परंतु प्रत्यक्ष चित्रणासाठीं त्रसेंतोंपर्यंत मला काय करावें लागणार आहे, याची कल्पना मला येऊं शकली नाहीं. चित्रणाचे वेळीं मी मनांतला आशय गोळा करू लागलों तेव्हां उपलब्ध निवेदनाचें तवाहि किती पागळें आहे त्याचा मला प्रत्यय आला. त्यांतूनच निवेदनासाठीं मला वेगळेच मार्ग चोखाळले पाहिजेत याची स्पष्ट जाणीव झाली. कथानिर्मितीचा हा संबंध इतिहास सांगण्याचें कारण असें का प्रस्तुत कादंबरीतील आशयाप्रमाणेच निवेदनाच्या पद्धतीत वाचकांना वेगळेपणा आलेला दिसून येईल. साध्या कथा--कथन पद्धतीमधें सस्कारवादा आणि प्रतीकवादा निवेदनपद्धति मिसळलेली त्यांना दिसेल आणि सज्ञाप्रवाहामधेंच मुक्तछंदांची योजना केलेली आढळेल. हें मिश्रण कितपत साधले आहे त्याचा निर्णय वाचकांनीं द्यावयाचा आहे. परंतु ही धडपड केवळ नाविन्यासाठीं वा निवळ प्रयोगासाठीं मी केलेली नाहीं, असें रसिकाना मला आवर्जून सागायाचें आहे. अनेक महात्म्यांनीं जोपासलेली मानवी समृद्धीचीं सुन्दर स्वप्ने बेचिराख करणाऱ्या या कटोर "शान्त्र आणि शस्त्र" युगानेंच बोट धरून मला या मार्गावर आणलें आहे. अनुभूती व्यक्त करण्याच्या या धडपडींतूनच या वेगळेपणाचा जन्म झालेला आहे. एक वर्षाच्या धडपडीनंतर ही कथा मी आज हातावेगळी करित आहे. रसिकांच्यापुढे प्रत्यक्ष कृति ठेवतांना यापेक्षा अधिक काहीं सांगणें अनुचित आणि अतिक्रमाचे होईल. माझ्या प्रयत्नाचें यशापयश अजमावण्यास महाराष्ट्राची चिकीत्सकता सूक्ष्म आणि रसिकता थोर आहे याचा मला विश्वास आहे.

ही कथा प्रकाशित होण्यापूर्वी ज्या रसिक चोखंदळ मित्रांनी तिचे प्रत्येक पैन् कानसून अधिक उज्ज्वल केले, त्याचे कृतज्ञतापूर्वक आभार

मानणें माझे कर्तव्य आहे. सांगलीच्या विलिंग्डन महाविद्यालयांतील अर्थ-शास्त्राचे प्राध्यापक नानासाहेब मावळणकर, माझे वडील कवि गिरीश, माझे मित्र श्री. पु. ल. देशपांडे आणि त्यांच्या पत्नि सौ. सुनीताबाई आणि माझे विद्यार्थी मिल श्री. यशवंत हडप या सर्वांच्या रसिक आणि मार्मिक चोखंदळ पण सहृदय उत्तेजनाशिवाय ही कथा प्रकाशित करण्याचा धीर मला झाला नसता यांत तिळमात्रहि अतिशयोक्ति नाही. प्रस्तुत कृतीचे उत्साही प्रकाशक आणि माझे स्नेही श्री. पंडितराव कुलकर्णी यांनी स्वीकारलेली प्रकाशनाची जबाबदारी मला तितकीच मोलाची वाटते. या सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

जिचे आभार मला मानतां येत नाहीत (आणि आभार मानण्यास मला परवानगो नाही) अशी एकच व्यक्ति आहे. या कथेच्या लेखनारंभापासून तो अखेरची मुद्रणप्रत तयार होईपर्यंत या व्यक्तीच्या प्रखर चिकित्सेची आणि अमर्याद उत्साहाची प्रस्तुत कृतीवर दाट छाया पडली आहे. भैत्रीचे संबंध व्यावहारिक सौद्यापुरतेच नसतात, तर आन्तर्मनाच्या सहप्रवासांत ते निगडित झालेले असतात सहप्रवासांतील या सोबत्याचे म्हणूनच, केवळ या कृतीसाठी मला आभार मानणें शक्य नाही. अनेक जीवनक्रणाप्रमाणें हेहि जीवनक्रण मी जागृत पण अव्यक्त ठेवीत आहे.

हं. प्रा. ठा. कॉलेज,
नाशिक }

-वन्सत कानेटकर.

उपोदघात

लंकेच्या कोठें दूर डोईवर
वायव्य दिशेला, सागर तीराला,
जगापासूनी एका कोपऱ्याला,
एका बेटांमध्ये नांदतें पहा कावळ्यांचें राज्य.
कावळें राज्य, कावळी संस्कृति.
अतिप्राचीन ! वैभवशाली !
जियेचा धागा सांपडतो मार्गें उपनिषदांत,
वेदांच्या ऋचेंत, पोथ्या पुराणांत,
आणि फांहीं जुम्या शिलालेखांत.
अशा या बेटांत,
पहा मिरविती घोषफलक डामडौलांत काळे कावळे.
“ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु
सर्वे सन्तु निरामयाः
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात् ”
रस्त्यारस्त्यांत, चौकाचौकांत
पाहोनी, पेकोनी येतात येथें
देशोदेशींचे शोकडों हजारों भुकेले कावळे,
भराया आपुलें टिचके पोट
अन्न उच्छीष्टानें.
पहिली तांबूस पिवळी धूळ
दिसतां जरा क्षितीजावरी उदसतांना,
झाडाझाडांतून, फांदीफांदींतून
कावळे करीती ‘ काव काव काव ... ’
भरारा उडती अंतराळांत.
उद्योगी मुंग्या वारुळांतूनी जशा पडती नित्य बाहेर;

राबून राबून दिवस रात्र
 कणाकणानें बेगमी करीती
 अन्नधान्याची-भविष्यासाठीं—!
 दूरदर्शी अन् शहाणी मोठी अशी मुंगीबाई—
 नव्हे पण ही शिधायुगांतली !
 सत्य युगांतलीं संपलीं स्वप्ने !
 कली युगाचे कावळेहि आतां
 राबून राबून दिवस रात्र
 चिपाड होती, भांडभांडूनी
 हाडूकासाठीं कोण्या एकल्या श्वानराजानें फेकीलें
 जया नीरस म्हणून—
 किंवा चाळींमध्ये मोरीमोरींतून टपकलेल्या उच्छीष्टांसाठीं-
 काक नजरेंत कलहाची धुंदी.
 भोगाची मस्ती, श्रमाची सुस्ती.
 कावळा फिरवी गरारा आपुला एकुलता डोळा
 राखाया आपुली लाखाची जिंदगी,
 जी पैदा केली मृत संस्कृतीच्या पिंडास शिवून
 कावळा म्हणेना—“हा बाप, ही आई.”
 कावळा मानेना—हा भाऊ, ही तारी.
 बाईल पोरें स्नेही सोबती
 कावळा म्हणेना कोणीहि आपूले.
 आपुलें एकच ! पोटाबा विठोबा !
 ‘विठोबाची’ पूजा कराया
 ठायीं ठायीं हीं व्यापारपेठेचीं, कोर्टे कचेऱ्यांचीं,
 ऑफिस बँकांचीं, गिरणगांवांचीं,
 पहा उभारलीं भव्य मंदीरें.
 सारेच कावळे पोटाचे लाचार.
 परन्तु थोडे त्यांतील कांहीं
 करुनी सांठा दिव्य उच्छीष्टांचा

उभारुनी कोट भोंवती त्यांच्या
 शास्त्रवचनांचा, कायदेकानूंचा, सत्यअहिंसेचा,
 हजारां पोटे राबविती रोज
 आपूल्या सदाच्या रित्या पोटासाठी
 पोटासाठी हीन; बीनबुडाच्या की पोत्यासाठी ?
 यदाकदाचित,
 अशा कोटावर घेतली धडक मानवस्पर्शित कोणी
 कावळ्यांनी ?
 विशाद काय ?
 सुरक्षिततेचा काळा कायदा घेऊन बडगा उभा हा इथे !
 बंडखोरांना सजाहि तशीच कावळ्यांच्या या पाक राज्यांत
 लचके लचके तोडून तोडून
 चेचून ठेचून मारतील हे नीतीचे रक्षक कावळे काळे.
 असूया, भीती, कलह, भोग
 लागती कसरी मनाच्या भीतींना
 घरून दिमाख, आंतूम मात्र पोखरलेले पोकळ वासे
 अहंकाराने भाजले, डागले,
 म्यूनगंडाने पछाडलेले,
 उच्छिष्टासाठी लालचावलेले...
 अशी ही नांदते थोर संस्कृति...
 असे हे वंशज आर्यपुत्रांचे
 फांदी फांदीतून करीती गर्जना आणि घोषणा...
 “ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु
 सर्वे सन्तु निरामयाः
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
 मा कश्चित दुःखमाप्नुयात्...”

— पार्श्वभूमी —

“ एवढं एवढंसं पाखरूं
लालं लालं त्याची चोंच
गुंजावाणी ग त्याचे डोळे

शेताभातांनीं बाळ खेळें कीं पाखरूं माझं...

—परसांत आडाशेजारीं धुण्याच्या दगडावर पाष देऊन इंदुमती उभी होती. कडेवर छोटी निमा किरकिरत होती. तिला ताटलींतला भात भरवीत इंदुमती तोंडानं गाणं म्हणत होती. तिनीसांजा टळून गेल्या होत्या. आणि पौर्णिमेचा चंद्र सरडेश्वराच्या टेकडीखालून कितीतरी वर आला होता. आकाशलिंबाच्या सळसळणाऱ्या पालवीमधून इंदुमतीनं नजर टाकली. निळ्याभोर आकाशांत उगीचच रेंगळणारे एकदोन ढग तोंडावर ओढून चंद्र हंसत आहे असं तिला वाटलं. आणि हंसता हंसतां मधेंच ढगांतून तोंड काढून मिस्कीलपणें डोळे मिचकावून म्हणतो आहे—
“ एक माणूस वाट पाहून पाहून काय पण अगदीं थकून गेलंय—!”
आणि तिचे डोळे आपोआप सरडेश्वराच्या टेकडीला वळसा घालून गेलेल्या घाटमाध्यावरील वाटेकडे गेले. कान न कळत धमणीच्या बैलजोडीच्या घुंगरांचा कानोसा घेऊं लागले. डोळे थकले आणि कान शिणले तेव्हां उगीचच चिडून ती मनाशीं म्हणाली—“ यायचे असले तर आल्याशिवाय कांहीं राहात नाहीत ते ! अजून कांहीं वेळ टळून नाही गेली त्यांच्या येण्याची.” पण मग मागाहून तिचेंच मन तिला भलभलत्या शंका विचारून झैराण करूं लागलें.

“...खरंच येतील ना ! कीं मागच्याप्रमाणं कांहींतरी काम निघून अगदीं निघायच्या वेळीं बेत रहित व्हायचा ? छे, पण असं नाही व्हायचं ! सहा महिन्यांपासून कॅलेंडर समोर ठेवून ही तीन दिवसांची रजा हेरून ठेवली होती त्यांनीं. प्रत्येक पत्रांतून अगदीं दिवस मोजण्याचं स्वारीनं काम

चालवलं होतं. घरीं यायची, आपल्याला, मुलांना आणि सासूबाई—मामं-
जीना भेटायची, त्यांना कमी का उत्सुकता आहे? मायेचं माणूस आहे
कोण मेल्या त्या मुंबईत? सगळे पैशारी आणि पोटारी! एक विमला-
बन्सं आहेत, पण त्या आपल्याच श्रीमंतीच्या तोऱ्यांत. पण मग घरीं
यायची टाळाटाळ कां चालते अशी स्वारीची ?

नेहमींचं आहे हे ! गडबडीनं यायचं आणि गडबडीनं जायचं. आणि
आले म्हणजे तरी काय—राहातील, बसतील, आपल्याशी बोलतील ? नांक
नको ! आतां धमणीतून उतरले कीं मुलं गिल्ला करतील, आंगाशी बिल-
गतील, त्यांना खाऊं नि खेळणीं देऊन वाटेला लावतां लावतां जायचीं
नाहींत. तोंपर्यंत मामंजी आहेतच शेताचा वसूल नि घराचीं दुस्त्यांची यांची
कटकट करायला तयार. अगदीं जीव शिणेपर्यंत ऐकवतील सारा इतिहास.
बाबत ती काय मेली आणि तेवढ्यासाठीं माणसाचा छळवाद तो किती
करायचा? मामंजीची कूरबूर संपतेय तों सासूबाई पुढें होतील, आणि व्रत,
वैकल्य आणि यात्रा याविषयीं ड्रमणं धरतील. त्यांना तर वाटतं कीं
आपला लेक म्हणजे मुंबईचा “ गवरनेर ” आहे. दिवस हे असे नि
यांना आपले यात्रेचे विचार सुचताहेत. “सुनवाईला चार दिवस मुंबईला
घेऊन जा” —म्हणून कांहीं म्हणणं व्हायचं नाही तोंडांतून. पण मुंबईला
जायचं कुठें ? यांच्यासारखं खानावळीत ? नको ग बाई ! यांच्याच मागचा
खानावळीचा वनवास कधीं संपायचा आहे कोण जाणे ! रहायला केव्हां
जागा मिळेल तें एक देवालाच ठाऊक. नुसती आश्वासनं मात्र देतात
प्रत्येक पत्रांतून. थोडीथोडकीं नाही. आठ वर्षे झालीं—सासूबाईचं पुराण
चाललेलं आणि आपल्याला मात्र आपल्या माणसाशीं बोलायची चोरी.
रात्री माडीवर आंथरणं घालून आणि मुलांना झोंपवून आपण वाट पाहून

कंटाळलें तरी यांच्या गप्पा म्हणून संपायच्या नाहींत. कंटाळून आणि रागावून आपण गादीला पाठ टेकल्याबरोबर आपल्याला झोंप लागेल. आणि मग मध्यरात्री केव्हांतरी त्यांच्या हाताचा आपल्या शरीराला स्पर्श होतांच आपण खडबडून जागें होऊं. उल्हासानं प्रेमानं मिठी मारण्यासाठी आणि जिवाभावाच्या साऱ्या गोष्टी सांगण्यासाठी आपण त्यांना बिल-गायला जाऊं. पण त्याच वेळीं ते आपले ओंठ ओठानं टिपतील, लंपट-पणानं पदरांत हात घालतील नि दिवा मालवीत आपल्या आंगाशीं झोंबूं लागतील.

उन्मादाचा भर ओसरल्यानंतर आपण त्यांच्याशीं बोलायला जाऊं तर, यकून शिणून आपल्या बाहूपाशांत जे झोंपी जातील ते अगदीं पहाटे आपली उठायची वेळ होईपर्यंत. झोंपी गेलेलं त्यांचं मस्तक छातीशीं घट्ट धरून पुन्हां पुन्हां आपण चुंबनांचा आणि अश्रूंचा पाऊस पाडूं, तेवढंच काय तें त्यांचं आपल्याला सहवास-सुख. सकाळ झाली कीं, माणसांची वर्दळ आणि पांचपन्नास ठिकाणचीं बोलावणीं ! अगदीं परत निघायची वेळ झाली, म्हणजे मग परसांत याच आडाशेजारीं धुण्याच्या दगडासमोर उभं राहून हंसून म्हणायचं होईल- “आतां पुढल्या खेपेला आलों म्हणजे किनई तुझ्याशीं खूर खूर बोलेन.” आपल्या डोळ्यांतलें पाणी पाहून कळवळून झटकन जवळ येतील तोंच मामंजी ओसरीवरून खांकरून म्हणतील-“हं. रघोबा, ५ ५ आटपा आता ! गाडी केव्हांची उभी आहे. बैलजोडी खळखळ करायला लागली आहे.” दोन मिनिटांनीं बैलांचा जसा कांहीं प्राणच चालला होता. आणि मग बघतां बघतां यांना घेऊन धमणी सरडेश्वराच्या टेकडीला वळसा घालून घाटमाथ्यावरील वाटेनं दिसेनाशीं होईल.

धमणी दिसेनाशीं झाली म्हणजे मग आपल्याला आठवेल कीं, कितीतरी गोष्टी स्वारीला विचारायच्या आणि बजावायच्या राहिल्या

आहेत. मुंबईला आतां जागा मिळायला किती दिवस लागतील ? खंडेराव मास्तरांच्या मुलाबरोबर पापड, लोणचं आणि लसणीचं तिखट पाठाविलं होतं तें मिळालं कीं नाही ? आतां गेल्यावर न चुकतां पत्र टाकायचं. घरीं माणसं डोळ्यांत प्राण आणून वाट पाहात असतात याची आठवण ठेवायची—आणि...आणि ती महिन्याची रजा मिळणार होती त्याचं काय झालं ? एक ना अनेक ! कामधाम करतांना मागाहून आठवायला लागेल आपल्याला; आणि प्रत्येक आठवणीबरोबर आपला जीव हळहळेल.

आजचंच नव्हे हें. लग्नला आठ वर्षे झालीं. होय, दिन्नाच येत्या अश्विनांत सहावं सरून सातवं लागेल. लग्न होऊन आपण सासरीं आलों आणि स्वारीची पहिल्या रात्री पहिली ओळख झाली. त्या वेळीं जे प्रश्न विचारायचे राहिले, तेच आठ वर्षांनंतर या घटकेपर्यंत विचारायचे राहिलेच आहेत. बदल झाला असला तर माणसामधें, —प्रश्नामधें नाहीं. पूर्वीं आपण एकटीच वेळ्यासारखी वाट पाहात असूं. वर्षाभरांत छोटा दिन् जन्माला आला आणि आपल्याला सोबत करूं लागला. नंतर दोन वर्षांनीं नंदाचा जन्म झाला आणि आणखी एका माणसाची वाट पाहण्यांत भर पडली. दीड वर्षांपूर्वीं निमा आली. आपल्या शिकण्याचा प्रश्न उगवला तसाच मावळला आणि आतां प्रश्न पडला आहे तो हा कीं, दिन्च्या शिकायची काय व्यवस्था करायची ? त्याला शहरांतल्या शाळेंत पाठवायचा कीं, इथंच जांभळीला रामोशांच्या शाळेंत घालायचा ?

रामोशांच्या शाळेंत नको ग बाई ! रामोशांच्या शाळेंत म्हणजे राज-रोस म्हारापोरांच्या घाणेरड्या संगतींत. नुसता घरीं राहिला आहे तर कुठून कुठून शिव्या ऐकून येऊन घरीं उजळणी करीत बसतो गुलाम; पण शहरांत तरी जायचं कुठं ? कसं ? कुणाकडं ?

लम्बापूर्वी आपण किती गोडगोड कल्पना केल्या होत्या मनाशी !

खेड्यामध्ये जन्म गेलेल्या आणि इंग्रजी चार ह्यत्ता शिकलेल्या आपल्या-सारख्या मुलीला इतकं चांगलं स्थळ मिळालं म्हणून माहेरचीं माणसं कर्शी हुरळून गेलीं होती ! आपल्याला दाखवायला न्यायच्यापूर्वी बाबांनीं विचारलं होतं—'नवरा कसा हवा ?' आपण आपलं मन आईच्या मध्यस्थीनं त्यांना कळवलं. मुलगा बाणेदार हवा. लाथ मारील तिथं पाणी काढील अशा वृत्तीचा हवा. देवानं आपलं म्हणणं ऐकलं आणि या घरांत आपण पडलों. आहेतच तसे हे बाणेदार. बी. ए. च्या परीक्षेच्या वेळीं स्वारी तुहंगांत होती म्हणून, नाहीतर परीक्षेला बसून पडिला नंबर मिळवला असता आणि माफी लिहून द्या म्हणजे सुटका होईल, असं कितीकांनीं सांगितलं परोपरीनं समजावून यांना; पण शेवटपर्यंत कांहीं माफी लिहून दिली नाही यांनीं. याच बाणेदारपणामुळं परीक्षा हुकली; पण नोकरीचा वनवास मात्र मागं लागला. आठ वर्षांत तीन नोकऱ्या झाल्या. हीच नोकरी बरी टिकली म्हणायची.

लाथ मारील तिथं पाणी काढील—अशा वृत्तीचा नवरा मिळाला; पण जागा मिळवून घर कांहीं उभारता आलं नाही अजून आपल्याला! चन्संचा नवरा कुठल्याशा सरकारी खात्यांत हुद्देदार आहे म्हणे. त्यांना देखील चटकन् जागा मिळाली. वन्सं घरीं कधीं माहेरपणाला आल्या म्हणजे किती सांगत असतात नवऱ्याच्या गोष्टी एकेक. नवऱ्याला जेवाय-यला दोन दोन कसे वाजतात, सकाळपासून चहाचा हंडा कसा चुलीवर उकळत असतो, पाहुणे कसे भंडावतात, कामाला नोकर किती आहेत, रविवारीं नवरा बायको दोघं सिनेमाला कसे जातात, स्टेन्लेस्च्या भांड्यांचा सेट कसा घेतला...दगड नि. धोंडे ! आणि आपला तर अजून बिन्हाडा-खाच पत्ता नाही. तर कुठले नोकर नि कुठली स्टेन्लेस्चीं भांडी ?

सीमान्त पूजनाच्या दिवशी रात्री अंथरुणावर पडल्या पडल्या आपण मनाशी खूप बेत करीत होतो. मुंबईला गेल्यावर आपलं घर सुरेख लावायचं...दाराला आकाशी रंगाचे पडदे, फरशीवर चॉकलेटी रंगीत सतरंज्या, कपड्यांसाठी सुबक कपाट, अडीअडचणीला स्वारीचे कपडे घरी धूवून इस्त्री करून देतां यावेत म्हणून पितळेची इस्त्री, कपड्यांचा सुंदर सेट, सकाळीं चहाबरोबर पाव, नाहीतर बिस्किटं, मधल्या वेळीं स्वारी घरी आली तर ठीकच, नाहीतर संध्याकाळीं पोहे किंवा शिरा, पहिल्या तारखेला पगार येतांच पंचवीस रुपये आपले नाहीत असं समजून बँकेत टाकायचे, एकादे वेळीं नाटक नाहीतर सिनेमा...लग्न होऊन तीन मुल्लें आणि दीड वर्ष उलटलें, तरी आपण होतो तिथेंच आहोंत. नातेवाईकांची कुत्सित अनुकंपा आणि आप्तेष्टांच्या चिंतातुर मुद्रा ! मुलांच्या खस्ता आणि स्वारीच्या वागण्यांतला बेफिकीरपणा ! लग्नानंतरच्या आठ वर्षांत जर कांहीं बदल झाला असेल तर स्वारीला आतां पूर्वीसारखं घरीं यायला नको झालंय. पूर्वी कसं, सुटी झाली, मग ती एक दिवसाची का असेना, की धडपडत घरीं यायचे. दिन् झाला, मग नंदा आणि मग निमा झाली आणि स्वारीनं आतां कबूल करायची नाही म्हटलं तर पण माया पातळ करायला सुरुवात केली. मुंबईहून फोंकण लांबच पडतं, बोटीच बंद झाल्या, तिकीटंच मिळालं नाही, रजाच शिल्लक नाही, एक ना दोन ! मनांतून नसलं म्हणजे पुष्पांना सबबी कशा छान सांगता येतात. गेल्या वर्षी दिन् गोवरानं एवढा आजारी होता आणि साऱ्यांच्या तोंडचं पाणी पळालं होतं. मामंजीनी देखील धीर सोडून यांना तार केली. तरी आले नाहीत ते नाहीतच, पण पुढं आठ दिवस उत्तर देखील पाठविलं नाही पत्राचं. मुलखावेगळं असलं कसलं काम ? आपण इतकं रागवायचं म्हणून ठरवितो पण स्वारीनं हंसून सबबी घायला सुरुवात केली की राग कुठल्या कुठं पळून जातो. ते कांहीं नाही आतां हे आले म्हणजे...

पण येतील का हे ?

इंदुमती. भानावर आली. ताटलीतला भात केव्हांच संपला होता. तिने दूर टेकडीकडं पाहिलं. घुंगरं किणकिणल्याचा तिला भास झाला; पण तो भासच होता. चंद्र मात्र ढग दूर सारून आकाशलिंबाच्या माथ्यावर आला होता. कैलासनाथाच्या मंदिरांतील घंटा वाजत होत्या. आंत देवघरांत दिनुच्या आजोबांची आरती चालली होती.

“ कोण सूनवाई ? ” स्वयंपाकघरांतून बाहेर डोकावत माई विस्मयानं म्हणाल्या—“लेकराला घेऊन तिनीसांजची बाहेर कां ग बाई तूं उभी ? इतकी कांहीं वाट नको पहायला रघुनाथची ? ”

इंदुमती एकदम लाजली आणि म्हणाली— “ इश्य ! वाट कुठं बघ-तेंय मी.ही बया आंत किरकीर करायला लागली, म्हणून इयं चांदण्यांत बाहेर जरा मोकळ्यावर आणली तिला. सारखं सारखं बाहेर हिंडायला हवं बाईसाहेबांना. नेहमी नेहमी ग कोण नेणार तुला ? ”

“ अग कोण कशाला ? यायचे आहेत तिचे वडील, तेच दोन दिवस हिंडतील लाडक्या लेकीला घेऊन. आण इकडं तिला. दृष्ट काढतें माझ्या राणीची. ”

. इंदुमती दाराजवळ गेली आणि माई मीठमोहऱ्यांनी तिची दृष्ट काढूं लायल्या.

आंतमध्ये आण्णा देवघरांत धूपार्ती करित होते आणि पलीकडे कांबळ्यावर दिनु पालथा पडून समईच्या प्रकाशांत आईनं सकाळीं शिकवि-लेला घडा पुस्तक उघडून अडखळत पण मोठ्यानं वाचीत होता. “न-व-रा-त्न-सं-प-लें-द-स-रा-उ-जा-ड-ला-मो-रू-चा-बा-प-त्या-ला-म्ह-णा-ला... ”

दिनूनं एकदां मागें वळून आई-माईचा संवाद ऐकला आणि त्याच्या डोक्यांत काय आलं कोण जाणें. टुणकन् उडी मारून तो उठला आणि हळूच आजोबांच्यामागून मोहरा करून त्यानं त्यांच्या पाठीवर एकदम्

उडी टाकली. आणि त्यांच्या पाठकुळीस लोंबकळून नि त्यांना गदागदा हलवून म्हणतो कसा— “ आजोबा ‘ बाप ’ म्हणजे कोण हो ? ”

“शिवलास,शिवलास ना कारटया मला,”त्याचा स्पर्श होतांच खवळून आण्णा ओरडले.—“ शंभर वेळां तुला सांगितलं की मी देवापार्शी बसलों असलों म्हणजे असं आंगाशीं झोंबूं नये म्हणून;पण ऐकेल तर शपथ. दिवसभर म्हारापोरांच्या बरोबर उकीरड्यांत लोळून येत जा आणि...” आण्णांच्या आरडाओरडीचा दिनूवर काहींसुद्धां परिणाम झाला नाही. खुशाल तसाच लोंबकाळून राहून तो ओणवा झाला नि हळूच आजोबांच्या उग्र पण सुरकुतलेल्या गालाचा पापा घेत तो म्हणाला--“ आतां सांगाल बाप म्हणजे कोण तें ? ”

त्या ओठांच्या कोमल स्पर्शाबरोबर आजोबा विरघळले आणि त्याला मांडीवर जवळ घेत खोऱ्या रागानं म्हणाले--“एवढं छान समजायलागलं आहे गुलामाला. एवढा वाढला आहेस घोडा आणि तुला बाप म्हणजे कोण तें ठाऊक नाही होय रे ? ”

“ कसं ठाऊक असेल ? ”-तांदूळ वेरतां वेरतां माई आंदूनच म्हणाल्या ” वर्ष-सहा महिन्यांनी सणासुदीसारखा बाप मुलांना दिसायचा. ओळख कशी राहायची आणि माया तरी कशी लागायची ? ”

“ हं ! ” एकदम गंभीर होत आजोबा सुस्कारले- “ नशिवाचे भोग आहेत एक एक, ते भोगलेच पाहिजेत. केव्हां एकदां चिरंजीवांना मुंबईला बिन्हाडाला जागा मिळायची आहे, तें एक परमेश्वरालाच माहीत ! ”

अंगणांत उभ्या असलेल्या इंदुमतीनं तें ऐकलं आणि तिच्या डोळ्यांत टचकन पाणी आलं. तिला वाटलं, मुलांना घ्यावं आणि अस्संभ्य अस्सं मुंबईला निघून जावं. पण जाणार कुठं ? या जुन्या पडक्या

वाळणाला पाय फुटतील का ! आकाशांत तरंगणाऱ्या या पांढऱ्या दगावर फार नाही, फक्त तीन खोल्या घालून मुंबईला नेतां येतील का ?

भाताचा हंगाम संपल्यावर भिवा आपल्या बायकोला-गौरीला-धेऊन मुंबईला गेला. नवरा बायको दोघंदि गिरणीत रोजगारावर काम करतात आणि कुठल्याशा चाळीत राहातात. पंधरा वीस माणसं एकेका खोलीत राहातात म्हणे. तसं आपण...? .. शी !

मग ते दारावरचे निळे पडदे, त्या चॉकलेटी सतरंजा, ती स्टेन्लेस्ची भांडीं, तो संध्याकाळचा शिरा...

दचकून इंदुमती भानावर आली. भास ? छे, भास कुठला ? गाडी-वानाची ती ललकारी, बैलांच्या गळ्यांतील घुगरांचा तो नाद, ती चाकांची किरकिर...छे, तो भास नव्हता. सरदेश्वराच्या टेकडीला वळसा घालून एक धमणी धावत येतांना स्पष्ट दिसू लागली. क्षणाक्षणाला धमणी दौडत जवळ येऊं लागली तसतशी तिच्या हृदयाची विलक्षण कालवा-कालव होऊं लागली. तिची तारांबळ उडाली. माईनी देखील तो घुंगरांचा आवाज ऐकला असावा. कारण मधेच त्या डोकावून म्हणाल्या " आला वाटतं रघुनाथ," आणि आजोबा म्हणाले, " ह, जा, पळ गुलामा, तुला, 'बाप' बघावयाचा आहे ना ? " दिनू उड्या मारीत, " बाबा आ ऽ ले ऽ बाबा आ ऽ ले ऽ " असा गिल्ला करीत दाराकडे धांवला. आण्णा आंत वळून म्हणतात, " आल्याबरोबर चहापाणी करून इकडंच द्या लावून रघुनाथाला. त्या भिवा धायगुडेच्या जमिनीच्या कबुलायतीबद्दल मला काही सांगायचं आहे त्याला .. "

इंदुमतीला अगदी संताप आला. स्वारीचं घरांत पाऊल पडावयाच्या

आधीं मामंजीच्या आपल्या कामाधामाच्या गोष्टी सुरू झाल्या. दिनू तिच्या आंगाशीं झोंबून तिला विचारत होता. " मुंबईचे बाबा मला मेक्यानो आणणार आहेत आणि नंदाला मार्तीची चित्रं आणणार आहेत,

होय ना ग आई ? ” त्या अजाण मुलाला ‘ बाबा आले म्हणजे असं करायचं नाही, तसं करायचं नाही ’ असं बजावतां बजावतां इंद्रुमतीची पुरेवाट झाली. माईनी चहाचं आघण ठेवलं. इंद्रुमती मुलांना घेऊन दारांत जाऊन सभी राहिली. उदकंठेनं तिचा जीब खालीवर होऊं लागला आणि धमणी वेगानं दौडत जवळ आली. अगदी जवळ आली. समोर आली आणि क्षणभरहि न थांबतां वेगानं दौडत दौडत तशीच पुढें निघून गेली. इंद्रुमतीच्या साऱ्या कोमल भावना तुडवत तुडवत ती तशीच डौलानं निघून गेली. इंद्रुमतीनं पाठमोऱ्या धमणीकडे निरखून पाहिलें. धमणीतून दौलतराम मारवाडी कापडाच्या गाठी घेऊन मुंबईहून नुकताच परतून दुकानाकडे चालला होता.

इंद्रुमतीला ती निराशा असल्या झाली. आणि इतका वेळ आवरून धरलेले अश्रू तिच्या गालावरून घळघळा ओघळूं लागले.

आईच्या पोटाशी बिलगलेला दिनू विस्मयचकित होऊन तिच्या मुद्रेकडे टक लावून पाहूं लागला. माईनी आंतूनच पुन्हां विचारलें—
“ आला का ग रघुनाथ ? ”

इंद्रुमतीचा गळा दाटून आला, आणि “ नाही ” हे शब्द देखील तिच्या मुखांतून कसेबसे उमटले. ती उमसून रडूं लागली.

तिच्या मुखाकडे इतका वेळ टक लावून पाहात विरघळून गेलेला दिनू ममतेनं आईला बिलगला आणि बालिश त्वेषानं त्यानं विचारलं—

“—आई आई , बाबा दुष्ट आहेत का ग ? ”

रघुनाथ

• भों S S S.....

गिरणीचा भोंगा वाजू लागला.—

एक हजार नउशें एकूण पन्नासाव्या वर्षातील नोव्हेंबर महिन्यानें सव्वीस टेकरा देऊन सत्ताविसाचा जवडा उघडला. भगवान सूर्यनारायण ङोळ्यांवर कातडें ओढून क्षितिजापलीकडे फूटपाथवर घटकाभर लवंडले होते. ते भोंगा ऐकतांच गडबडीनें उठले आणि किरणांनीं भरलेला कमंडलु घेऊन जीवजंतूंच्यावर उदक सोडूं लागले.

किरणोदकाची एक धार दिक्कालांतून ओघळली, ती थेट दादर स्टेशनसमोर ठाण मांडून उभी राहिलेल्या एका चाळीवजा इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावर एका गवाक्षांतून आंत घुसली. या मजल्यावर एका युद्धकालीन खानावळीनें आपला प्रपंच मांडून, दोन घडीच्या कायम मुसाफिरांच्या आधारांनें आतां चांगलेंच बस्तान बसविलें आहे. दर्शनी दारांतून आंत शिरले म्हणजे डाव्या बाजूला प्रथमच एक कौंटर दिसतो. त्यावर अनेक चोपड्या आणि नवीजुनीं वर्तमानपत्रें यांची गळत झालेली आहे. कडेला एक अजस्र रेडिओ सेट अहोरात्र खडखडत आहे. या कौंटरच्या मागे फाटक्या आंगाचा आणि किडक्या नजरेचा एक इसम बसलेला आहे. त्याला लोक चुकीनें मालक समजतात; पण तो फक्त मॅनेजर आहे. युद्धकालापूर्वी या खानावळींत कुणीही 'पासिजर' चुकून माकून शिरला तरी या इसमान्या शरीराचा काटकोन होत असे आणि मुखावर लाचारीचें हंसूं आणि आर्जेवीपणा उमटत असे. अलीकडे कोणीहि आंत शिरलें तरी मॅनेजर साहेब उठण्याची तसदी घेत नाहीत आणि आलेल्या आश्रयदात्याकडे एकंदरीनें ते " आतां उरलों उपकारापुरता " अशा थाटांत पाहात राहातात. कौंटरच्या मागे स्वयंपाकगृह आणि पलीकडेच भोजनगृह आहे. आचारी, पाणके आणि वाढपी कामापेक्षां एकमेकांवर अधिक तणतणतांना दिसतात ते याच ठिकाणी. उजव्या बाजूला एक लांबलचक

बोळ असून दोन्ही आंगाला दीडखणी खोल्यांचें एक खुराडें बसलें आहे. कौंटरसमोरच्या दोन खणी खोलींत खुद्द स्वतः मालक राहातात आणि उरलेल्या खोल्यांतून ' कायम पासिजर ' भरलेले आहेत आणि ' भरण्याचें ' काम अहोरात्र चाललेलें आहे.

या गृहाच्या कडेच्या आंधाऱ्या दीडखणी खोलींत ज्या चार कॉटस् मांडलेल्या आहेत, त्यांपैकी पश्चिमेकडील कॉटचा (आणि खिडकीचा— म्हणजे खिडकीतून येणाऱ्या मुसळधार पावसाचा, वरच्या मजल्यावरून टाकल्या जाणाऱ्या केरकचऱ्याचा आणि रस्त्यावरील वर्दळीचा—) रघुनाथ तात्पुरता (आगाऊ मासिक रु. ७५ रोख देऊन) धनी झाला आहे. उरलेल्या खाटाचे धनी वारंवार बदलत असतात. सध्यां एक खाट पोर्टेस्टमधें काम करणाऱ्या एका मद्रासी अय्याच्या मालकीची आहे. दुसरी खाट एका सिनेमाकंपनींत एक्स्ट्रा म्हणून काम करणाऱ्या एका म्हाताऱ्या अविवाहित नटाचे ताब्यांत आहे आणि तिसरी खाट विमाकंपनींत काम करणाऱ्या एका गोवानीज देशी साहेबानें व्यापिली आहे. आणि चार मंडळींचा हा सारा विस्तार अवघ्या दीड खणांत वर्षानुवर्षे पसरलेला आहे. बदल झाला असलाच तर किरकोळ माणसांच्यामध्ये,—माणसांच्या संख्येत नव्हे. ही सर्व मंडळी दिवसभर दमून भागून आल्यानंतर मध्यरात्रीनंतर विळान्यावर आंग टाकून झोंप घेण्यापुरतें (—किंवा झोंप न आल्यास तासांचे ठोके मोजण्यापुरतें—) या जागेचा उपयोग करीत असतात. येरवीं सकाळ होतांच माणसांची एकदां पळापळ झाली म्हणजे दिवसभर त्या खोलींत डासांच्याखेरीज कुणाचाहि गुंजारव ऐकूं येत नाही. रात्र अंगावर आली म्हणजे एक एक इसम चोराप्रमाणें हलकेच दार उघडून दुसऱ्याची झोंप न मोडेल अशा रीतीनें कपडे बदलून आपल्या आसनावर समाधिरथ होत असतो.

या दीडवखणी खोलीच्या गवाक्षांतून किरणोदकाची धार ओघळली आणि थेट तीन नंबरच्या कॉटवर झोंपलेल्या रघुनाथला पुनीत करून गेली. रघुनाथ जागा झाला. डोळे किलकिले करून त्यानं आजू-बाजूला न्याहाळलें. दोन कॉट्स तर रिकाम्या होत्या—...

... म्हणजे हा मद्रासी अथ्या आणि रामभाऊ मराठे रात्रीं आलेच नाहीत की —

बाथरूमला क्यू लावून उभे आहेत ? रामभाऊ रात्रीं शूटिंगला गेला असेल झणा, पण या मद्राशाला कांहीं भल्या रामपहारीं पळापळ करायचं कारण आहे का ? हे मद्राशी असेच ! झाडूवाल्याच्या आधीं स्वतः ऑफिसमध्ये हजर होतील आणि इतरांना उशीर झाला म्हणून ताणीत बसतील. काल रात्रीं सिनेमा आणि नंतर गप्पा. यामुळं जागरण कोण झालंय आणि...

... आणि एका कॉटवर दाढीचं सामान मांडून गोवांनीज डी सिल्व्हा दाढी खरडत बसला होता. रघुनाथनें कॉटवर लोळतच चाळवाचाळव केली. दुरुन कुटूनतरी ट्रॅमचा खणखणट ऐकूं येत होता. पलीकडे भोजन-गृहांत भाजी चिरणारा स्वयंपाकी आणि पाणी तापवणारा भय्या एकमेकांवर तणतणतांना ऐकूं येत होते. बाथरूममध्ये ललकाऱ्या घेत अभ्यंगस्नान करणारे एकांडे गोपीचंदहि गर्जत होते. बाहेर खांद्यावर पंचा नि हातांत सावण घेऊन एका विटेवर खडे राहिलेले 'विठोबा' शंखनाद करीत होते. कॉटरजवळ कोणी 'पार्सिजर' आपल्याला पावडर मिल्कचा चहा मिळाला म्हणून तारस्वरांत आरडाभोरड करांत होता.

रघुनाथ मात्र आंथरुणांतच या कुशीवरून त्या कुशीवर लोळत पडला होता. डी सिल्व्हा किंचित विस्मयानंच ती चाळवाचाळव पाहून म्हणतो— “ ए तात्या, ऊठ ऊठ ! सात वाजून गेले. हापिसला चाट मारावयाचा विचार दिसतोय तुझा. झोंप आवरत नाय तर बसावं कशाला रात्रीं इतकं जागत ? ” रघुनाथनं एकदा डोळे खडखडीत उघडून गोवा-

नीज साहेबाकडे पाहिले आणि तो फक्त किंचित हसला. पुन्हा त्याने डोळे मिटून घेतले.—...

...- सा डे सा त वा ज ले...सा डे सा त वा ज ले ... रोजचा रघुनाथ ... रोजचा रघुनाथ टाणूकन् उडी मारून उठतो. लगबगीन बायलूमच्या क्यूमध्ये सामील होतो. धांवत पळत प्रातर्विधी...धांवत पळत टेबलावर येऊन पडलेला आणि निवून गेलेला गुळचट चहा गटागटा...धांवत पळत दाढी...धांवत पळत आंधोळ...धांवत पळत जेवण...धांवत पळत नऊ पस्तीसची लोकल...ऑफीसमध्ये आदल्या दिवशी संध्याकाळपासून भाषांतरासाठी येऊन पडलेला तारांचा दिगारा ...नव्या मजकुराची मुद्रितें...खास अंकासाठी भाषांतरित “आर्टिकलें” ...रोजचा रघुनाथ कामाच्या पसाऱ्यांत मुंडी खुपसून जीव गुदमरेपर्यंत ...मधेंच होमी बाटलीवाला नाहीतर रेवाशंकर, कोणी येऊन चाय पिण्यासाठी रोजच्या रघुनाथाला ओढून नेतो. धांवत पळत इराण्याच्या हॉटेलमधील पावडरचा फेसाळ चहा...कधी मधी एकादें बिस्कुट, नाहीतर पाव... इराण्याऐवजी उपहारग्रह असलें तर एकादी मिसळ...की धांवत पळत येऊन पुन्हां टेबलापुढें हजेरी...तारांची भाषांतरें, नव्या मजकुराची मुद्रितें... खास अंकासाठी भाषांतरित “आर्टिकलें” ...मधेंच साहेबांचें बोलावणें... ..बोलावणें म्हटलें की पांचावर धारण...एकदोन चुका, चारदोन कडक शिव्यांचा डोस...पुन्हां तेंच काम, तीच मुद्रितें, तीच भाषांतरें ...सहाचे ठोके, की थकली शिणली गात्रे जरा तार्जातवानी...दमलेली शरीरें कळपांतून निःश्वास टाकीत कचेरीच्या बाहेर...लोकल पकडण्यासाठी धांवत पळत...धांवत पळत होमीबरोबर पिकचरला...नाहीतर रेवाशंकरबरोबर चौपाटीवर...नाहीतर एकटेच गेट वे ऑफ इंडियापार्शी आंधार पडेतोपर्यंत...पोटभरं वायफळ गप्पा...विश्वाचें राजकारण... रात्र आंगावर येताच धांवत पळत लोकलने पुन्हा खानावळीतल्या

खोलीत...मॅनेजरबरोबर थोड्या छोकऱ्या गप्पा...मालकाबरोबर थोडी ताजी बातमी...गपा गपा गपा गडबडीने जेवण...कीं ब्रीजचा जल्लोष ...ब्रीजचा जल्लोष डोळे शिणेतोपर्यंत...आणि मग रोजचा रघुनाथ युगायुगांच्या करकरणाच्या खाटेवर, मावळलेला दिवस सुखरूप पार पडल्याबद्दल देवाचे आभार मानीत निद्रेच्या आधीन...

कीं उद्यां सकाळीं नऊ पस्तीसची लोकल...

थोडी थोडकी नव्हेत, आठ वर्षे धावंत पळत जगतोय रोजचा रघुनाथ...ठरलेल्या वेळीं रोजचा रघुनाथ ठरलेल्या कंपूबरोबर ठरलेल्या जागीं...यांत खंड पडलाच तर वर्षसहा महिन्यांनीं स्वारीला कधीं रजा मिळून घरीं जाण्याची हुक्की आली तर...नाहीतर खानावळींतल्या वस्तींत चिकटलेल्या मलेरियानें हल्ला चढविला अगर चौपाटीवर खालेली भेळ बाधली किंवा कुठेंतरी कंटाळून संध्याकाळची राइसप्लेट आंगावर उलटली तर रोजचा रघुनाथ अंथरणावर आडवा होतो. त्यावेळीं...तापानें फणफणलेला वा आमांशानें हैराण झालेला रघुनाथ कण्हू लागला म्हणजे एकदोन दिवसांनीं मॅनेजर येऊन चौकशी करून जातात. ...कैद्याप्रमाणें रुग्णाईत पासिंजराच्या अजांत किरकोळ बदल करण्यांत येतो ...या उप्परहि आजार चिटकून राहिलाच तर एक किडका डाक्टर येऊन पेशंटला तपासून जातो, (आगाऊ पैसे वसूल करून) वेळप्रसंगीं सुई टोंचून वा औषधानें बाटली भरून पाठवून देतो...आणि मग रोजचा रघुनाथ पांघरणांत तोंड खुपसून घुसमटून पडून राहातो तों आजार संपून तो पुन्हां हिंडता फिरता होईपर्यंत...मधें चहा कॉफी लागली तर खालच्या उपहारगृहांतून मागवावी...आंग ठसठसू लागलें तर खानावळींतल्या पाणक्याला बक्षिसी देऊन आंग रगडून घ्यावें आणि पलीकडील खोलींत चाललेल्या दंगाधोप्याचा अगर शेजारच्या कॉटवर पडलेल्या पासिंजराला आलेल्या गाण्याच्या हुक्कीचा उपद्रव वाटूं

कामला वर स्वतःचे-कान झांकून घ्यावे...घडून राहण्याचा कंटाळा आलाच तर...!

पण कंटाळा येईल कसा ? योर्डीथोडकीं नव्हेत, आठ वर्षे हा कार्य-क्रम चालला आहे. गात्रे नू गात्रे, शरिरांतील कण नू कण अगदी-वरणांतल्या लोणच्याप्रमाणं सुरून गेले आहेत. आजारांतून उठतांच डाक्टर सल्ला देतात की हवापालट केला पाहिजे, पौष्टिक अन्न घेतलें पाहिजे आणि टॉनिकच्या बाटल्या ढोसल्या पाहिजेत; पण रोजच्या रघुनाथला माहीत आहे की ही डाक्टरमंडळी लबाड आहेत...रोजच्या रघुनाथाला महिन्याच्या पहिल्या तारखेला तीस रुपये कोंकणांत घरी पाठवावे लागतात...तर कुठला हवापालट नि कुठलें टॉनिक ? ... रोजचा रघुनाथ पुन्हा धांवत पळत जगूं लागतो..... असा धांवत पळत जगणारा रघुनाथ साडेसात झाले तरी आंथरुणांतच घुसमटत पडला होता. आळसदून रघुनाथनं पाय तणगावले, तोंच पायाच्या आंग-ठ्याचें नख चुकून पायध्याशीं भितीला टेकून ठेवलेल्या उघड्या सारंगीच्या उरलेल्या अखेरच्या तारेस लागलें.

“ किण्...किण्...किण् ”

सारंगीची तार किणकिणली.

दूर दूर कोठें सुकलेल्या स्मृति शरशर मोहोर येऊन पालवल्या. थिजलेल्या आठवणी एकाएकी जळत्या मेणबत्तीप्रमाणें पाझरूं लागल्या. मिटलेल्या डोळ्यांपुढें एक एक प्रसंग भावनांच्या सतरंगांत कथक नृत्य करीत येऊं लागला.

...जांभळीला खोतांच्या जुनाट खानदानी वाड्यांत छोट्या बाळासाहे-बांच्याबरोबर खेळण्यासाठीं गांवांतले बालगोपाळ जमून लपंडावाचा खेळ रंगांत आला आहे.खुद्द आबासाहेब शिकारीसाठीं रायवागला गेले असल्या-मुळें जमलेल्या मुलांनीं वाडा डोक्यावर घेतला आहे.छोटा रघुनाथ लपण्या-

सार्ठी एका बालनांतून कुसऱ्या दालनांत पळत पळत कासला आहे. दालना-
मागून दालनें ओलांडत तो एका अंधान्या महालांत प्रवेशतो आणि
चपापून भ्रवकतो. या महालांत सर्व प्रकारचीं देशी विदेशी बायें भितीना
लावून ठेवलेलीं आहेत. उभ्या हवऱ्याशा आयुष्यांत एवढें प्रचंड वाऱ्यागार
प्रथमच दिसल्यानें गानवेडा रघुनाथ खेळ विसरून बायें न्याहाळूं लागतो,
इळू इळू तंबोरा, सतार, सारंगी बीन, इत्यादि वाद्यांशीं भीतभीत तो सलगी
करूं लागतो नुसत्या टणत्कारानें आंगावर रोमांच उभे राहतात, गात्रें वेडीं
होतात, कणाकणांतून उन्माद ओसंडू लागतो. स्थळकाळाचें भान हरपतें.
सारंगीवर कधीतरी कुठेंतरी पाहिल्याप्रमाणें बोटे फिरूं लागतो. वेडे वांकडे
स्वर उमटतात. पण तेवढ्यानें हि ब्रम्हानंद होतो. तेवढ्यांत—

खुद्द आवासाहेच प्रवेशतात. छोटा रघुनाथ चमकतो, चपापतो, थरथर
कापूं लागतो. शीप्रकोपी आवासाहेच पुढें येतांच पाय लटपटत छोटा
रघुनाथ अडखळत भेदरून समर्थन देऊ लागतो. पण काय आश्चर्य? आवासाहेच
गुरकावत नाहीत, रागावत नाहीत किंवा हातांतल्या छडीनें झोडपण्या-
सार्ठी पुढें धांवत नाहीत. प्रेमानें, कौतुकानें रघुनाथला जवळ घेतात.
त्याला बो कसा धरावा हें शिकवितात. एक दोन सूर शिकवितात. त्या
दिवसाचा पहिला धडा संपतो. त्यानंतर छोटा रघुनाथ खोतांच्या वाड्यांत
वारंवार जाऊं लागतो. आवडत्या सारंगीवर थोडें थोडें प्रभुत्व मिळवूं
लागतो. एकादी गत वाजविण्याइतकें बोटांत बळ येऊं लागतें. खोतांच्या
वाड्यांत झडणाऱ्या गायन वादनाच्या मैफली आतां त्याला रात्री आपल्या
घराच्या परसांत उभे राहून ऐकाव्या लागत नाहीत. आवासाहेबांचा
लाडका पाहुणा म्हणून तो थेट त्यांच्याशेजारी बसलेला असतो. कितीतरी
सारंगिये इथेंच त्याला ऐकायला मिळतात. आवासाहेच छोट्या सारं-
गियाची त्यांना करामत दाखवितात. छोटा सारंगिया स्वप्नांचे ताबूत
उभारूं लागतो.

आणि एक दिवस आबासाहेबांच्या बाड्याचीं दारें बंद दिसतात. गाण्याच्या छंदापारीं कर्जबाजारी आबासाहेबांच्या घरादाराचा लिलाव मांडला जातो. त्यांतच साऱ्या वाद्यांची धिंड निघते. रघुनाथच्या आवडत्या सारंगीची देखील, छोटा सारंगिया घरीं येऊन ओक्साबोक्सी रडतो.

पहिला प्रसंग वितळून जातो तोंच रघुनाथच्या डोळ्यांसमोर दुसरा प्रसंग उभा राहिला....

...पावसाळ्याच्या आरंभी हायस्कूलमधें जाणाऱ्या कुमार रघुनाथचा रस्ता अप्पा बळवंत चौकांतून जातो. या चौकांत पुण्यांतील कांहीं नामांकित वाद्यांचीं दुकानें थाटलेलीं आहेत. शाळा सुटल्यानंतर संध्याकाळीं घरीं परततांना रघुनाथाचे पाय या भागांत घोटाळूं लागतात. सतार सारंगीचे खुंट्या पिळून स्वर लावणारे आणि हार्मोनियम ऑर्गनची मिजास पाहाणारे कामगार राबत असलेले पाहून त्याला भरतें येतें. रोजच त्याची पाऊलें इथें रेंगाळतात आणि मग चुलत्याच्या घरीं उशीर झाल्याबद्दल त्याला बोलेणीं खावीं लागतात. दुकानांत उंच आसनावर लठ्ठ पोटाचे नि मिशाळ चेहऱ्याचे एक गृहस्थ नेहमीं बसलेले असतात. त्यांना या मुलाचें कुतूहल वाटतें. एक दिवस ते त्याला दुकानांत बोलावतात. त्याची चौकशी करतात. थोड्या ओळखीनंतर रघुनाथाच्या हातीं एक नवीन सारंगी येते. तो आपली ठेवणीतली गत त्यांना वाजवून दाखवितो. मिशाळ गृहस्थ खूष होतात आणि मग शाळा सुटल्यानंतर दुकानांत बसून सारंगी बजावण्याचा रघुनाथचा रोजचाच कार्यक्रम होतो.

इथेंच एक दिवस उस्ताद गुलामअल्ली सारंगी खरेदिण्यासाठीं येतात.

त्यावेळीं हा छोटा सारंगिया त्यांना दाखविण्यांत येतो. पोरान्या हातांतली सफाई, सहजपणा आणि बोटांची झिलई पाहून उस्ताद खूष होतात. त्याला घरीं घेऊन जातात. उस्ताद मूळचे लाहोरकडचे; पण त्यांची लाडकी लेकर पुण्याला आजारी झाल्यानें ते इथें मुकाम करून आहेत. रघुनाथ

निर्यमानें उस्तादांच्या तालमीत संधा बेऊं लागती, मेहनत करू लागतो. हात सफाईनें चालू लागतो; बोटांतून उमटणारे रांगडे स्वर आतां डौलदार, घाटदार आणि स्वच्छ होतात. राग-रागिण्यांचा विलास आत्मविश्वासानें होऊं लागतो.

आणि एक दिवस उस्तादांची लाडकी लेकर वारते आणि उस्ताद दुःखभरानें लाहोरला परत जाण्यासाठीं निघतात. रघुनाथला ब्रह्मांड आठवतें.

उस्ताद जाणार म्हणजे त्यांची विद्या जाणार. त्यांच्याबरोबर त्यांची सारंगी जाणार. रघुनाथ अंतःकरणापासून हादरून जातो. त्याचें खाण्यापिण्यावरून आणि अभ्यासावरून चित्त उडतें. तास न् तास तो बावचळल्यासारखे काढूं लागतो.

सारंगीचा त्याला लोभ सुटतो आणि शोकनिमग्न झालेल्या उस्तादांना फसवून सारंगी चोरण्याचा विचार त्याच्या मनांत घर करून राहतो. अखेर उस्ताद जाणार त्याच्या आदल्या दिवशीं मनांत बेत पक्का योजून तो त्यांचे घरीं जातो आणि—

उस्ताद त्याला पाहतांच आपली सारंगी काढतात. आणि आपली आठवण म्हणून त्याला बक्षीस देतात. रघुनाथ विरघळून जातो, त्याचे डोळे भरून येतात. उस्तादांना वाटतें कीं हें वियोगदुःखच आहे. ते त्याची समजूत काढूं लागतात. रघुनाथला भडभडून येतें आणि लहान मुलाप्रमाणें रडत तो आपला अपराध त्यांना सांगतो. उस्ताद त्याच्या अपराधानें रागावण्याऐवजी सारंगीवरील त्याचें प्रेम पाहून गर्हितरून येतात. सारंगी तर त्याला मिळतेच, पण उस्तादांचा उदंड आशीर्वादहि त्याला लाभतो...

तीच ही सारंगी !

या सारंगीनें शाळेंत त्यानें अनेक चढाओढी जिंकल्या. कॉलेजमध्ये अनेक सभ्मेलनें गाजविलीं. सिंहगडावर झालेल्या जुगलबंदीत रत्नमाला

द्विरोचकरची स्वाची मैत्री झाली. या सारंगीच्या सहकाऱ्यांत त्याने अनेक वर्षे उभारली.

आणि एक दिवस बेचाळीसची चळवळ उद्भवली. त्याच्या डोक्यांत निराळेच विचार वाहू लागले आणि तो अचानक भूमिगत झाला. कुठूनकुठून त्याने लिहिलेली पत्रके प्रसिद्ध होऊं लागली. कार्यकर्त्यांच्या गुप्त कार्यक्रमांत तोहि अविभ्रांत खपू लागला आणि एक दिवस अचानक पोलीसांच्या हातीं तो गंवसला. तुफंगांतून सुटून तो बाहेर आला तेव्हां त्याचे जग कितीतरी बदलेले होते. शिक्षण सोडून कामधंदा बघण्या-विषयी त्याला वडिलांचे पत्र आले होते. घरी त्याच्या लग्नाची खटपट जोराने सुरू झाली होती.

आणि त्याची सारंगी ? तो तुफंगांत गेल्यानंतर चुलत्यांच्या घरी बेवारशी प्रेताप्रमाणे तिची दशा झाली. पोरसोरांनी तिचे भरपूर खेळणे करून घेतले होते. तुफंगांतून सुटून आल्यानंतर रघुनाथने सारंगी दुरुस्त करून घेतली आणि नोकरीसाठी तो मुंबईला आला, तेव्हां मेहनत करण्याच्या इषेने सारंगीहि त्याने बरोबर आणली.

त्यानंतर त्याचे लग्न झाले.

त्याला तीन मुले झाली.

आणि आठ वर्षे उलटली.

युद्ध आले आणि गेले; पण आणलेली सारंगी जी कोपण्यांत पडून राहिली तिच्यावर कांहीं पुन्हां स्वर उमटले नाहीत. खानावळीतल्या वास्तव्यांत सारंगी वाजाविणार कुठे आणि केव्हां ? आणि आतां खानावळीतले अन्न खाऊन खाऊन घरच्या अन्नाची जशी चव गेलीय तशीच छापखान्यांतले आवाज ऐकून सारंगीच्या स्वरांचीहि चव त्याला उरलेली नाही. शेवटीं वर्तमानपत्र कचेरीतल्या तारा तेवढ्या राहिल्या

रघुनाथच्या हातांत आणि खानावळींत पडलेली सारंगी घेतली नव-
शिक्यांनी हवीतशी हाताळून.

त्या सारंगीच्या तारा तुटल्या. उरलेल्या एकुलत्या एका तारेला गंज
चढला. बो ची केसाळ दोरी उंदरांनी खाल्ली आणि म्हाताऱ्या बाईप्रमाणें
त्या औटघटकेच्या संसारांत सारंगीबाई निकामी होऊन कोपऱ्यांत धूळ
खात पडली.

रघुनाथनें पडल्या पडल्या उगीचच पायानें चाळा करीत सारंगीची
तार नखानें पुन्हां छेडली...

किण्...किण्...किण्...

०००...किण्... किण्... किण्...

किण् किण किण.

किणकिणते म्हातारी सारंगी.

गुलगुलते पडक्या भिंतीच्या वृद्ध कांपऱ्याशी

जयाचे मुखी झाडल्या शाईचे असंख्य विसती देवीचे व्रण.

सांगते सारंगी फुटक्या पोटीचें तिष्ठलें दुःख.

तुटक्या तारा, पिचके सूर,

मोडक्या खुंट्या, पडके दांत.

कुरकुरत करीती साथ.

नादब्रह्माच्या भोपळ्यांत माजे अन्नब्रह्मासाठीं मुरळांची
वस्ती.

खुंट्यांच्या गुहेंत ठेकणांचीं अंडीं.

फिरली जेथें शैशवकाळीं कोमल बोटें.

नाचती तेथें निर्धास्तपणें पुष्ट उंदीर.

कोमल बोटें चरबट्टूनी राठ जाहलीं.

किरट्या किरट्या कारकुनीत,

किंवा करीत ताऱ्या बातम्या भाषांतरित.

राठ जाहलीं कोमल बोटे.
 राठ जाहलें कोमल मन.
 अंतरांतल्या नाजूक कल्पना. साजूक भाव, चोरट्या इच्छा
 (-जयांना म्हणती शाळकरी पोरें महत्वाकांक्षा-)
 परीस्थितीच्या प्लॅस्टरमध्ये
 पोलाद जाहलें आंतलें स्नायू.
 पोलाद जाहल आंतलें मांस.
 पोलाद जाहल्या पांढऱ्या तांबड्या रक्ताच्या पेगी.
 पोलादी पुरुष.
 धांवतो पळतो.
 धांवतो पळतो—
 धापा टाकीत, उद्‌घाम होत.
 टिपें गाळीत, रक्त ओकीत
 कोणत्या मुक्तीच्या दिव्य ध्येयासाठी ?
 अन्नब्रह्माच्या आराधनेसाठी ?
 —मात्र कधीं कधीं
 (-वर्षा वर्षांतून एकदांच येते अशी गंगामाई)
 दूर कोठेंतरी खोल गाभान्यांत
 पान्यासारखें गीतळ पातळ
 मऊ मऊ आणि गीतळ तेजाळ
 टपके मधेंच रक्ताळ हृदय
 जयाचे डाग वाळले सुकले
 उरती मागून कित्येक दिवस
 कठीण काळ्या पोलादावरी
 पुसट पुसट...
 भोंऽऽऽ...

दुसरा भोंगा झाला आणि पांघरणांत गुरफटून पडलेला रघुनाथ
 पांघरण दूर सारून गडबडीने उठला.

रात्रीच्या जागरणाचे चोचले आतां आवरले नाहीत तर नऊ पस्ती-सची लोकल चुकायची या भयानं गडबडीनं त्याची धांदल सुरू झाली. खांद्यावर टॉवेल आणि हातांत सावणाची पेटी घेऊन त्यानं हातरुमाला-साठीं हँगरवर लटकलेल्या कोटाच्या खिशांत हात घातला. हातरुमाला-चरोबर दोन पिवळे लिलाफे खिशांतून खाली पडले. ते उचलण्यासाठीं रघुनाथ खाली वाकला. डी सिव्हा म्हणतो—“ खुर्षीत दिसतेय स्वारी आज ? घराकडून पत्र आलेलं दिसतंय ? ”

“ घराकडून ? छे. एक आहे रेंट कंट्रोलरचं आणि दुसरं आमच्या सोहेबांचं. हुकूम आहे तीन दिवस रजा मंजूर झाल्याचा. ”

“ मग काय चैन आहे. कुठं गांवीं जाणार काय ? ”

“ हं ! घरीं जावं म्हणतोय. कंटाळा आला आतां. गेल्या सवंध वर्षांत जवळ जवळ घरीं गेलों नाहीं. प्रत्येक सुटीला आपली ऑफिसची कांहीं भानगड उपटतेच. म्हटलं आतां रजा घेऊनच गेलं पाहिजे. काम, काम, काम चोवीस तास काम, बारा महिने काम ! अरे काय, बायका पोरं आहेत की नाहीत आम्हांला ? ”

“ आणि रेंट कंट्रोलर काय म्हणतोय ? आहे का जागेची आशा ? ”

रघुनाथनं मानेनेच नाहीं म्हटलं.—“ आठ वर्षांत माझ्या अर्जाचा नंबर १७३६ वरून ८२४६ वर आलेला आहे. या गतीनं आणखी दोन पिढ्या खतम झाल्या तरी जागा मिळायचं कांहीं लक्षण दिसत नाहीं. ”

पत्र पुन्हां खिशांत घालून रघुनाथ बाहेर पडला. समोर बाथरूम नुकतीच रिकामी झालेली त्याला दिसली. पळत पळत जाऊन त्यानं तिचा कवजा घेतला...

...हो करतां काय, नऊ पस्तीस सांपडली नाही तर आहेच ऑफिसमध्ये तासंपट्टी...या रेंट कंट्रोलरला एकदां या इथं महिनाभर सक्तीनं ठेवला पाहिजे...आणि लिहितोय लेकाचा की, ‘ आय अॅम ग्लॅड

द इन्फॉर्म यू...नुसती शब्दांची कोरडी पानं...कोंकणांत जायची दगदग आणि यायची दगदग...झक् मारली आणि लग्न केलं...आण्णांना आणि आईला सुनमुख आणि नातवंडांची तहान लागली होती ना...बसा म्हणार्वं आतां सून आणि नातवंड करीत...हा गोवानीज पहा...हा सहा वर्षांत मुंबईच्या बाहेर फिरकला नाही...पैसे मिळवावे आणि चैन करावी...आहे कुणाची जबाबदारी? नाहीतर चाललीच आहेत इंदुमतीचीं पत्रावर पत्रं.....

गडबडीनें स्नान आटीपून तो बाहेर पडला. हॉटेलमधून "पेशल चाय" मागाविण्याचा त्यामं मॅनेजरसाहेबांना हुकूम दिला. खोलींत येऊन गडबडीनं त्यानं केंस विंचरलें आणि त्यानं कपडे केले. तोपर्यंत नैऊ वाजून गेले. हॉटेलातून आलेला पेशल चाय त्यानं गटागटा ढोसला आणि लागलीच भोजनगृहांत येऊन तो पांनावर बसला.

चार दोन ओळखीचे शहरे आसपास दिसले. नेहमीप्रमाणें दंतपांक्ति विचकून हवांपाण्यावर गप्पा मारीत रघुनाथ जेवण्याचें कोष्टक भंरू लागला—

...जेवणाचें कोष्टक...जगण्याचें कोष्टक...जगण्याचें कोष्टक सार्धे आहे.

जाहिरातीच्या कोष्टकाइतकें गुतागुतीचें नाही...अटीकल-तारांचा भाषांतऱ्या = दिवसभर धांवपळ, एकशें पंचवीस रुपये पगार...उपसंपादकाची खुर्ची = तीनशें रुपये पगार, कमी काम, जास्त ह्वाब, लोकल गाडीचा पहिला वर्ग...सहसंपादकाची जागा=पांचशें रुपये पगार, पागडी भरण्याची श्रेणत, छोडीशी मोटर, वर्तमानपत्रावर छापून नांव, रहायला छोटीशी जागा...

छोटी..टी..शी..जा..गा..

छोटीशी काय, उद्यांच्या अंकांत इंचभरदेखील जागा नाही. सगळा अंक पंतप्रधानांच्या अमेरिकेंतील भरण्ण कार्यक्रमांनं भरून गेला आहे.....

ऑफिसमध्ये तारांचा खच पडला आहे. ...संध्याकाळपर्यंत मजकूर तयार झाला पाहिजे...पुके संपली पाहिजेत...रोजचे टपाल तयार होऊन साहेबांच्या सहा झाल्या पाहिजेत, तर तिथून सुटका आणि पांच दहाची गाडी...०००

समोरचा चष्मेवाला आमटीचा भुरका मारून विचारतो- “ काय हो, पाकिस्तानशी युद्ध होणार असं ऐकलं, खरं काय ?”

रघुनाथ भानावर येऊन--

...युद्ध ? आली का मधे कांहीं भानगड ? युद्ध करणार असले तर म्हणावं हा एवढा आठवडा जरा कळ काढा...आमची रजा संपू द्या. मग घाला हवा तो गोंधळ. आतांच युद्ध उद्भवलं म्हणजे रजेची भरलीच शंभर वर्षे...मग बसले आहेत ऑफिसमध्ये रात्रीचे दिवे जाळीत...
--म्हणाला. “ कांहीं रंग दिसत नाही तसा. ”

...मागं आपण महाबलेश्वरला जायला निघालो आणि महात्मा-जींचा वध झाला...साऱ्या कार्यक्रमाचा विचका...चार दिवस बसलो होतो कोण काय म्हणाला नि कोणाला काय वाटलं तें खरडीत...दमून भागून परत यायला रात्री बाराबारा वाजायचे...गोवानीज बसला होता तीन दिवस ओक्सानोक्शी रडत...इथे ऑफिसमध्ये येऊन पाहा म्हणावं या दुःखप्रदर्शनाचे सार्वजनिक भाषांतर करून...चट साऱ्या रडण्याची वाफ होऊन जाईल...धन्नधन्न्यापुढे टीचभर अश्रू उमटायला तर पाहिजेत रघुनाथ गडबडीने उठला आणि आंचवून ऑफिसला जाण्यासाठी कपडे करू लागला.

--स्टेज मॅचचा वृत्तांत अर्धवटच पडला आहे अजून...

आजच्या अंकांत गेला नाही तर साहेब ठणठणाट करणार...दोन दिवसांपूर्वीच संपली असती की कसे एका कॉलमध्ये आटोपले असते सारे ? पण हा विजय हजारे आहेत दोन दोन शतके काढून आमच्या

बोकांडी बसायला !... क्रिकेटफील्डवर हजारे आणि रीगलमधे हॅम्लेट, अगदी ठाण मांडून छळायला बसले आहेत आम्हांला !...साहेवांनी छप्पन कात्रणं पाठवून हॅम्लेटवर रविवारच्या अंकांत खास अर्टीकल जाऊ द्या म्हणून हुकूम सोडला आहे. तेवढ्यासाठी तर परवां हॅम्लेट दुसऱ्यांदा पाहिला पण सिनेमापेक्षां तिथं दुसऱ्याच जमतीगमती झाल्या ! छे, आपण मारी डिस्सुझाला त्या दिवशीं नेलं नसतं बरोबर तर बरं झालं असतं. आतां विचरवर अर्टीकल कोण तिचा काका येऊन लिहिणार आहे वाटतं ?... काका...मारीचा काका...बाकी तिचा काका आहे हॅम्लेटच्या बापाच्या भुतासारखा...नेहमी शिकारीच्या गप्पा...ऐकून किटले आतां कान ...मारीला आता मात्र सांगायचं-“ ए छोकरी, तुझा तो शिकारीबुवा घरांत नसेल तर मी येईन...”

रघुनाथानं छोटी बॅग घेतली आणि तो खानावळीच्या खोर्लीतून बाहेर पडला. नऊ पस्तीस गाठण्यासाठी 'कायम पाशिजरांत' आधीच पळापळ उसळली होती त्यांत तो सामील झाला. धांवणारीं माणसें आणि पळणारीं बाहनें यांच्याशी आश्र्यापाश्र्या खेळत जीव मुठीत धरून तो रस्त्यांतून घाईनें चालूं लागला. क्षणाक्षणाला नवे चेहरे, नवे आकार, नवे नवे आवाज बेपर्वाईनें मुसंडी मारीत जात होते. फूटपाथवरून जातांना रघुनाथचें लक्ष दोन भव्य दुकानांच्याआड दडलेल्या एका चाळीच्या दाराकडे गेलें. दाराशीं एक म्हातारे गृहस्थ संचित उभे होते...

...कोण तात्याबुवा ? आणि असे रिकामे ? रस्त्यावरील वर्दळ पाहात उभे ? छे, दुसरे कोणी असतील. नव्हे तेच ! तीच ती बाराबंदी, तेंच तें मळकट धोतर, त्या करड्या भरदार मिशा आणि उग्र मुद्रा, तो डोळ्यांवर जाड भिंगांचा जुनाट चष्मा...पण हातांत पुस्तक जाड नाही ! ऐतिहासिक कागदपत्रांचे भारे नाहीत ! जुन्या पोथ्या आणि काव्ये यांची इस्तलिखिते नाहीत ! मग हे तात्याबुवा कसे ? आणि इथें रस्त्यावर

कसली गम्मत न्याहाळत उभे आहेत ? स्वारी तिसऱ्या मजल्यावर एका नाते-वाइकाच्या घरी एका खोलीत आपला इतिहासाचा आणि व्याकरणाचा प्रपंच मांडून अहोरात्र कागदपत्रांच्या चोपड्यांत मुंडी खूपसून बसलेली असते. तीस वर्षे झाली म्हणे. मागे स्वतःचा संसार नाही, कसल्या उपाधी नाहीत, आयुष्यांत कसली गम्मत नाही. हस्तलिखितांचे भारे आणि आपण, अहोरात्र गोंधळ चाललेला असतो आणि मग कधीतरी “यादवकालीन मराठीतील षष्ठीची उत्पत्ति” नाहीतर असलेच काहीं जड-जंभाल लेख बाहेर पडायचे. लेख ले.. ख... अरे खरंच ? तात्याबुवांचा कसला तरी लेख यायचा होता रविवारच्या अंकासाठी...आहेतच उभे इथे विचारूं या त्यांना... त्यावांचून काहीं अडले आहे अशांतला भाग नाही...पण तेवढेच... तात्याबुवांच्यापाशी येतांच रघुनाथने त्यांना हंसून नमस्कार केला. तात्याबुवा कसल्या तंद्रीत होते कोण जाणे. त्यांनी तिकडे पाहिलेच नाही. रघुनाथ म्हणतो—“ नमस्कार तात्याबुवा.”

तात्याबुवा दचकून भानावर येतात आणि नमस्कार करतात.

“ कोण तुम्ही देसाई नव्हे का ? त्या मानवता कचेरीत काम करतां नव्हे ? तुमच्या संपादकांना मी लेख द्यायचं कबूल केलं होतं वेदांतील छंदाबद्दल.—”

“ होय, त्याचविषयी विचारायला आलों होतो मी. ”

“ अहो तेंच तर सांगतोय. कसला लेख आणि कसला काय ! डोळे पांढरे व्हायची पाळी आलीय माझी. डोक्यांत किडे पडले आहेत विचार कर करून. ”

“ पण झालं काय इतकं डोकं पिकायला ? ”

“अहो आमचे मावसबंधू अप्पासाहेब—” रघुनाथ ओळखल्याचा भाव दाखवितो—“त्यांच्या घरी आज पंजवीस वर्षे राहतोय मी आणि आतां त्यांच्या मुलीचं लग्न ठरलंय तर खोलीतून बिन्हाड उचलायला सांगताहेत

मला. जांबयाला जागा नाही म्हणून घरी ठेवून घेणार आहेत म्हणे. सांगा आतां, एवढी लाख मोलाची हस्तलिखितं, ऐतिहासिक कागदपत्रं आणि जुना दुर्मिळ ग्रंथसंग्रह घेऊन मी जाऊं कुठं ? ”

“ आमच्या खानावळीत तात्पुरती एकादी कॉट मिळू शकेल तुम्हाला. ”

“ कॉट ? उभ्या आयुष्यांत कांबळ्यावर पडलेल्या मला कॉट हो काय करायची आहे ? मी काय कुठंही छपराखाली पडेन. प्रश्न माझा नाही हो, माझ्या कागदपत्राचं आणि ग्रंथसंग्रहाचं काय करूं मी ? ”

रघुनाथ सहजगत्या म्हणून जातो--“ त्यांत काय एखाद्या गोडाऊन-मध्ये नाहीतर एकाद्या वखारीत....”

तात्याबुवा एकदम उसळून म्हणतात--“ गोडाऊनमध्ये ? वखारीत ? वा, वा ! वर्तमानपत्राची न खपलेली रद्दी समजलां काय ती ? अहो प्राणापेक्षा अधिक जपलेले कागदपत्र आणि हा संग्रह माणसाच्या मोलानं मोजतां काय ? माणसं काय फुटपाथवर देखील पडूं शकतात. त्यांनां काय कसरी खातात ? पावसापाण्यानं माणसं काय कुजतात ? जळती ठिणगी पडल्यानं काय माणसं जळतात ? आम्ही फूटपाथवरच पडायचे आतां ! पण या दुर्मिळ संग्रहाची वाताहात झाली म्हणजे वीष खाऊन हा तात्याबुवा मेलेला दिसेल या जगाला... ”

गाडी दूरवर ओरडल्यासारखें वाटल्यावरून रघुनाथरावानें तात्याबुवांचा गडबडीनें निरोप घेतला आणि तो स्टेशनच्या रोखानें घाईनें जाऊं लागला....

स्वतःच्या प्रपंचापेक्षां कागदपत्रांच्या आणि ग्रंथसंग्रहाच्या निवाऱ्याची चिंता करणारा आहे कीं नाही अजब वेडा ? एकादा राजवाडा स्वारीला बक्षीस दिला तर तिथं हा अजबखाना मांडून, स्वारी बाहेर व्हरांज्यांत पडायची!...वेडा...वेडा...जिवापेक्षां प्यार असलेलीं वेडें!...आपणदेखील

एका काळीं असेच वेडे होतो. गाण्याचें वेड...देशसेवेचें वेड...पण हें वेड पंचवीशीतलें...हे पंख पंचवीशीतले...पंखधारी वेडे...या म्हाताऱ्याचे पंख काय पण वेडेवांकडे भरमसाट वाढले आहेत...जन्मांतून एकदां तरी हा प्राणी 'पंख-कर्तनालयांत' गेला होता कीं नाहीं कोण जाणे!... आपले पंख कसे छाटून छाटून गुळगुळीत...अगदीं घोटून केलेल्या दाढीसारखे...पंख ठेवलेच तर कसे माफक 'फ्रेंच कट्'सारखे...स्टेशनांत गाडी ओरडली तेव्हां रघुनाथ पुलावरून प्लॅटफॉर्मकडे पळत सुटला. गाडी पकडण्यासाठी जीव उद्धाम झाला नि धाप लागली; पण तो पळाला म्हणूनच त्याला गाडी सांपडली. गाडी सुटतां सुटतां दांड्याला धरून सफाईनें त्यानें आत उडी मारली आणि दारांतल्या गर्दीत उभे राहण्या-पुरती खेंचाखेच करून तो तिष्ठत राहिला. त्या खेंचाखेचींत त्याला क्षणभर गुदमरल्यासारखें झालें; पण गुदमरण्याची ही रोजची संवय.

... गु द म र ण्या ची सं व य ...

गुदमरण्याची झिंग चढली म्हणजे या मुंबईत कामानें कांठोकांठ भरलेला दिवस कसा झटकून रिता होतो तें कळतदेखील नाहीं. प्राणायामासारखा गुदमरण्याचा देखील एक अभ्यास आहे. एक शास्त्र आहे...आठ वर्षांच्या संवयीनें गुदमरण्याचा काय पण वेग साधला आहे... साहेब शिफारस-पत्रांत म्हणतात...श्री. देसाई उत्कृष्टरीतीनें गुदमरून जाऊन दिवसाचे दिवस काम करूं शकतात. हें त्यांचें ठळकदार वैशिष्ट्य आहे.

—ही रोजची संवय त्याच्या आंगवळणीं पडली होती. शेकडों जणांचें उष्ण श्वास—

...चुंबन घेण्यासाठीं बाकलेल्या नायकाला नायिकेचे श्वास धुंद करतात तसे नव्हते, भिंतीच्या सांदीकोपऱ्यांत संसार उभारणाऱ्या देकणांना हीटरची आग भाजत सुटते तसे...

—त्याच्या कानशिलांना तापवीत होते. चर्नीरोड स्टेशन येतांच गर्दीच्या लोकगंगेबरोबर वहात वहात रघुनाथ खाली उतरला, तेव्हां घान्याची गार झुळूक आली. गर्दीतून सरकत सरकत दाराकडे जात असतांना रघुनाथने स्टेशनच्या भिंतीवर लटकलेले फलक उगीचच न्याहाळले. कुठल्यातरी चित्रपटगृहांत “पॅरीसचा कुबडा” लागला होता.

मागे होमी बाटलीवालाबरोबर पाहिले होते हे कुबडोजीराव...सुन्दर तरुणीच्या प्रण्यांत सांपडलेला कुबडा...पराक्रमी कुबडा...लाचार कुबडा...गुदमरून गुदमरून आपण कुबडे झालों तर?...त्याच्याच शेजारी “क्लीओपात्रा” या चित्रपटाची जाहिरात झळकत होती, ती त्याने न्याहाळली—

क्लीओपात्राला दोरखंडाने बांधून रोमच्या रस्त्यांतून धिंड काढण्याची प्रतिज्ञा करून निघाली होती सीझर महाराजांची स्वारी; पण इजिप्तच्या राणीचा हिस्का कुठे पाहिला होता ? महाराणीनेच शृंगाराच्या राज्यांत सीझरची धिंड काढून फरफटत नेले...

लाचार सीझर...लाचार कुबडा...

महाराणी क्लीओपात्राच्या बाहुपाशांत लाचार कुबडा...

गर्दीतून बाहेर पडून रघुनाथ रस्त्यावर आला. तीन रस्ते आणि दोन चौक जीव मुठीत धरून त्याने ओलांडले आणि तो “दैनिक मानवता” कचेरीत येऊन दाखल झाला. कचेरीतल्या आपल्या टेबलापाशी येतांच आन्तर्दालनांतून प्रेसमॅनेजर रेवाशंकर बाहेर आला आणि हंसून म्हणाला, “या महाराज ! आपल्यालाच फोन करणार होतो आतां इतक्यांत.” “कां कांहीं विशेष ?” कोट काढून खुर्चीला लावीत रघुनाथने विचारले. “साहेब भयंकर तापलेत तुमच्यावर, काल टेस्ट मॅचचा रिपोर्ट पुरा न करतांच पळालांत आपण घरी.”

“साहेबांना तापायला काय होतेंय. काल घरी जायला मला साडेसात झाले आहे ठावूक ?” रघुनाथ तणतणू लागला - “राक्षसासारखं काम ठेवलय वाढवून आणि अधिक माणसं नेमायला नकोत”...रघुनाथाचा आवाज चढू लागला; त्याबरोबर रेवाशंकर खुणावून म्हणतो-- “हळू, हळू. साहेब आहेत आंतमधें.” रघुनाथने जीभ चावली आणि लेखणी सरसावून त्याने खुर्चीवर ठाण मांडले. सांचलेल्या तारांचा ढिगारा त्यानं पुढं ओढला. रेवाशंकर म्हणतो-- “मॅचचा रिपोर्ट नंतर झाला तरी चालेल. आधी पंतप्रधानांच्या अमेरिकेंतील दौऱ्याचें वृत्त तयार करून द्या. कंपोझखात्यांतील माणसं खोळंबलीं आहेत. फ्रंट पेज अडून राहिलं आहे तेवढ्यासाठी.”

...अमेरिकेंत नेहंरूंचा सत्कार आणि साहेब आग्हांला तापवताहेत इथं ऑफिसांत...

रघुनाथनं एकदा तारेंतल्या मजकुराकडे कपाळाला आंठ्या घालून नजर टाकली. क्षणभर त्याचे डोळे काचेप्रमाणें निस्तेज होऊन शून्यांत शोध घेऊं लागले आणि मग त्याची लेखणी पिवळ्या कागदावर कुरकुरूं लागली.

“...पंतप्रधानांचें अमेरिकेंत बादशाही स्वागत...”

...अंतरांतल्या नाजूक कल्पना, साजूक भाव, चोरट्या इच्छा.

परिस्थितीच्या प्लॅस्टरमध्ये

केव्हांच जाहल्या सुकून पोलाद !

पोलाद जाहले आंतले स्नायू !

पोलाद जाहलें आंतलें मांस !

पोलाद जाहल्या तांबड्या पांढऱ्या रक्ताच्या पेशी.

पोलादी पुरुष !

धांवतो पळतो

पळतो धांवतो !

धापा टाकीत, उद्धाम होत,

टिपें गाळीत, रक्त ओकीत.

कोणत्या मुक्तीच्या दिव्य ध्येयासाठी ! ! ?

--o--

--o--

--o--

--o--

खट्...खडाड्...खट्...खडाड्...खट्...खडाड्...खडाड्...दैनिक मानवता कचेरीत छापखान्याच्या प्रचंड यंत्रागारांत रघुनाथ कर्ची मुद्रितें हातांत घेऊन उभा होता. रोटरी यंत्राची घरघर शून्य मनानं ऐकत तो मधून मधून मुद्रितें चाळीत होता. समोर टेबलावर नुकत्या आलेल्या तारांचे कपटे भाषांतरासाठी पडले होते. नजरेसमोर यंत्रें वेगानें फिरत होती. आडवे उभे पट्टे भाऊगर्दीने त्या पोलादी जजाळांत पुढें पुढें घुसत होते. काळेकभिन्न दांडे खट्...खट् करीत आडवे उभें एकमेकांवर आदळत होते. दातेरीं चक्रे सुसरीप्रमाणें एकमेकांचीं तोंडें कडकडा फोडत स्वतःभोंवतीं भरमत होती. कोटूनसा कागदाचा सफेद लोळ यंत्रागारांतून सर्पाप्रमाणें नागमोडी वळणें वेटोळीं घालीत येत होता. तपोधन मुनीनें आशीर्वादासाठी वाकलेल्या शिष्यावर वरदहस्त ठेवावा त्याप्रमाणें तीं प्रचंड यंत्रें आपल्या मुद्रित मजकुरांचे हस्त गुळगुळीत कागदावर ठेवीत होती आणि त्याबरोबर खटकन् आवाज होऊन तयार वर्तमानपत्राची घडी गोमुखीतून पडणाऱ्या धारेप्रमाणें यंत्रमुखांतून बाहेर तक्तपोशीवर पडत होती. एक, दोन, तीन, चार... बधीर झालेल्या संवेदनेनें रघुनाथ अंक मोजत होता. हातांत कर्ची मुद्रितें तशीच होती. नजर सांचत जाणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या गळ्याकडे उगीचच रेंगाळली होती.

प्रत्येक पत्रावरील ठळक शीर्षकें आरडून ओरडून सांगत होती.

...पंतप्रधानांचें अमेरिकेंत बादशाही स्वागत...

...पंतप्रधानांचें अमेरिकेंत बादशाही स्वागत...

...पंतप्रधानांचें कोंकणांत बादशाही स्वागत...

...रघुनाथराव देसाई यांचें कोंकणांत बादशाही स्वागत...

मुंबई:—(आमच्या खास बातमीदाराकडून) नामदार पंतप्रधान रघुनाथराव देसाई आज सायंकाळीं ५-१० च्या गाडीनें सांताक्रुझ विमानतळावरून कोंकणांत जांभळीला आपल्या बायकामुलांना भेटण्यासाठी उड्डाण करतील त्यावेळीं इतर मंत्री आणि शहरांतील इतर प्रतिष्ठित नागरिक त्यांना निरोप देण्यासाठी हजर राहाणार आहेत. गेल्या दोन तीन वर्षांत मानवता दैनिकांत तारांची भाषांतरें करण्यासाठी खुर्चीवर बसून त्यांनीं देशाची जी अमोल सेवा केली त्याबद्दल प्रमुख संपादक दे. भ. दादासाहेब दोदवाडकर आणि मालक शेट बिहारीलाल अमृतलाल यांनीं त्यांना.....

“संपादक दादासाहेब दोदवाडकर.

आहेत

...साहेब तर दिसताहेत ऑफिसमधें. असले खुर्शीत तर होईल काम, नाहींतर आहेच आगगाडीची झुकझुक ! दारावर टक् टक् टक्...

“ कोण आहे ? ”

“ मी पंतप्रधान देसाई. ”

“ या, काय काम आहे ? ”

“ तीन दिवसांसाठी मी कोंकणांत जांभळीला रजेवर जातों आहे. ”

“ मग ? तुमची रजा तर मी केव्हांच मंजूर केली आहे. ”

“ तसं नव्हे पण ... ”

“ आणखी काय मागणी आहे ? ”

“ मागणी म्हणजे ' ' प्रवाशासाठी मला आपलं खास विमान मिळेल तर... ”

“ विमान ? माझं खास विमान ? तें कशाला ? ”

“ म्हणजे दोन तासांत पोंचेन मी तेवढीच हुरहुर कमी ! ”

“ होय अधिकाऱ्यांची कुरकुर कमी होईल खरी. पंतप्रधान आहांत नव्हे काय तुम्ही ? तिथं अगदीं भरगच्च कार्यक्रम असतील तुम्हाला ? बेऊन जा विमान; पण थांबा कोंकणांत विमानतळ आहे काय तुमच्या ? ”

“ न..नाहीं..मला..वाटतं. . . ”

“ मग कसे जाणार तुम्ही ? ”

मग कसे जाणार तुम्ही ?

कसे म्हणजे ? ५-१० च्या मेलनं.

रघुनाथ भानावर आला आणि त्यानं घड्याळाकडे पाहिलं. तब्वल दोन तास अवकाश होता गाडी सुटायला. आतां काय एवढी प्रुफं दिली की आटोपलंच काम. मुलांच्यासाठी खेळणीं घ्यायचीं, खोळीवर जाऊन बॅग भरावयाची की निघायचंच. की उद्यां संध्याकाळीं एकदम घरी...
००० घर...घर...घर...

घर घर, आई—“अरे रघुनाथ, तुला अमसुलाचं पन्हं आवडतं म्हणून मुद्दाम केलयं आज. वाढ, सुनवाई वाढ आणखी थोडं त्याला. एवढंसं खालं नाहीस तर लागलीच पोट कसं रे भरलं? मला माहित आहे तुझा आहार. ऐकू नकोस ग तूं त्याचं, वाढ आणखी थोडं... ”

घर घर, आण्णा—“ऐकलं का हो, रघुनाथ बाहेर अंगणांत उघड्या-वर झोंपलाय, आंगावर पांघरुण नाही त्याच्या. गारठा पडलाय, माझी झाल आणतां का तेवढी ? ”...

घर घर; इंदुमती—“ अगदीं दमून येणं झालंय ना ? खरंच किती मेला हा लांबचा प्रवास ? जरा पडावं आपण. मी पाय चेपतें आपले. . . ”

घर घर, दिनू, नंदा, निमा—“ बाबा, मी तुमच्या पुढ्यांत निजणार. बाबा माझे...माझे...बाबा माझे... ”

“ कुणी कुणाचें नाही ! सारे चोर आहेत. ”

रघुनाथ दचकून भानावर आला. प्रेस मॅनेजर रेवाशंकर यंत्राच्या प्रचंड कोलाहलांत कुणाला तरी ओरडून सांगत होता.—“ पैशाचा प्रश्न आला की सगळे एकमेकांचे गळे कापायला तयार होतात.... ”

ऑफिसमधली कांहीं तरी भानगड दिसते आहे असं ओळखून रघुनाथानं पुन्हा खुर्चीवर ठाण मांडलें आणि तो पुन्हा मुद्रितें तपासूं लागला.

“...लंडनमध्ये सर स्ट्रॅफोर्ड क्रिप्स यांच्याबरोबर पंतप्रधानांनीं गुप्त मुलाखतींत पाऊण तासपर्यंत स्टर्लींग प्रश्नावर चर्चा केली....”

‘ स्टर्लींग ’ मधील ‘ स ’ उडाला होता. तो दुष्ट करून रघुनाथनें ती ओळ पुन्हां वाचली....

...स्टर्लींग प्रश्नावर चर्चा केली...स्ट...र्ली...ग...स्ट...र्ली...ग
...डार्लिंग...डार्लिंग प्रश्नावर चर्चा केली...

“ डार्लिंग, डाऽऽर्लींग ! ” मारी डिसूझा किती लाडिकपणें हांक मारते. म्हणूनच बेटे ऑफिसांतले सारे कारकून जळफळतात आणि तो ब्लॉक आर्स्टिट बाटलीवाला म्हणतो कसा डोळे मिचकावून—“ या डार्लिंगसाहेब ! ” पण डार्लिंगचा प्रश्न झाला, तरी तो आपल्या खाजगी आयुष्यात. अजून कांही घडलं नाही म्हणा तसं आणि घडणारहि नाही तसलं कांहीं. छे, भलतंच ! बायकोची आणि तीन मुलांची जबाबदारी आहे आपल्यावर. इतके कांहीं पागल झालों नाही आपण आणि होणारहि नाही. ही नुसती ओळख, मैत्री म्हणा, किंवा—छे, पण तें नव्हेच.

पण या खाजगी प्रश्नावर पंतप्रधानांना क्रिप्स साहेबाबरोबर गुप्त मुलाखतीत चर्चा करण्याचें काय कारण !...

“... कारण नाही कसें म्हणतां मिस्टर देसाई—विधिमंडळाच्या भर सभेत उठून पंतप्रधान त्वेषानें म्हणाले—“ हा हिंदी संस्कृतीचा प्रश्न आहे, राष्ट्रीय इभ्रतीचा प्रश्न आहे, म्हणून सरकारला त्यांत लक्ष घालावें

लागलें. ” पिंजऱ्यांत उभ्या असलेल्या रघुनाथचे पाय लटपटले. पंतप्रधान आपली तीक्ष्ण नजर रोखून म्हणतात—“ आठ वर्षापूर्वी तुमचें लग्न झालें आहे आणि सांसारिक दृष्ट्या तुम्ही सुखी आहांत, खरें ना ? तुम्हाला तीन मुलें झाली आहेत हा पुरावाच आहे त्याचा. तेव्हां बायकोबद्दल तुम्हांला तक्रार करायला जागाच नाही. ”

“ मान्य आहे मला, पण...”

“ मग तुमच्यासारख्या सज्जन पापभीरु आणि सात्विक माणसांनी या मुंबईत जर असा ताळतंत्र सोडला तर...”

“ पण मी कांहीं तसं अजून...”

“ त्या खिश्चन टेलिफोन ऑपरेटर तरुणीबरोबर तुम्ही सध्यां जे चालले चालविले आहेत ते पाहिले असतां तुम्ही लवकर आपल्या बायकापोरांना निर्वासित करणार असा दाट संशय येतो. ”

“ पण मारीची आणि माझी नुसती मैत्री आहे. ”

“ दोन दिवसांपूर्वी मारीला घेऊन तुम्ही रीगलमध्ये हॅम्लेट पहावयास गेलां होता, त्यावेळीं अंधारांत तिचा हात हातांत घेऊन कुणी दाबला ? ”

“ तुम्हांला कुणी सांगितला तो प्रकार ? ”

“ मी भारताचा पंतप्रधान आहे, मिस्टर देसाई—”

“ होय, चूक झाली माझी. पण—”

“ असे शरमिंदे होऊं नका. तरुण वय आहे तुमचं, याचवेळीं आमच्या सरकारला तुमच्या नीतिमत्तेबद्दल काळजी घेतली पाहिजे. या वयांत बायकापोरांना असं दूर ठेवून कसं चालेल ? कशी माया लागायची तुमची त्यांना आणि त्यांची तुम्हाला ? ”

“ पण मला घर मिळत नाही राहायला त्याला मी काय करूं ? ”

“ तो प्रश्न आमचा नाही. आमच्या नागरिकांची नीतिमत्ता सुधारली पाहिजे एवढा आमचा आग्रह आहे. जागा नसेल तर रेंटकंट्रोलरकडे अर्ज टाका—”

“सगळे उपाय करून मी थकलोय--”

“मग वाटल्यास यू. नो. कडे दाद मागा. देशाचा राज्यकारभार म्हणजे एक प्रचंड यंत्र आहे यंत्र...या यंत्रांत असे काहीं बळी ...” कुणीतरी किंचाळले आणि पंतप्रधान आणि विधिमंडळाची सभा वितळून गेली. मुद्रिते तपासतांना लागलेल्या डुलकीतून रघुनाथ जागा झाला. “काय झालं?” टुणकन् उडी मारून भानावर येत रघुनाथ ओरडला. किंचाळत प्रेस मॅनेजर रेवाशंकर धांवला होता आणि कळ दाबून त्यानं यंत्राची घरघर आणि धांवपळ थांबवली होती. रघुनाथ गडबडीने उठत म्हणाला— “काय झालं, काय झालं?”

“बघा तर खरं. केवढी मोठी घूस यंत्रांत सांपडून कशी चिरडून निघाली आहे...शी...शी...शी !”

रघुनाथने पाहिले. यंत्रांतून रक्ताच्या चिळकांड्या उडून कागदाचे कोरें रीम रक्तबंबाळ झाले होते. रेवाशंकर यंत्राची पाहणी करीत चुकचुकत म्हणत होता—“सगळं रीम वाया गेलं, कंपोज बिघडला. आतां साहेब बोंब मारणार. मरायला इथं कशाला रांड आली होती कोण जाणे !” मेलेली घूस पट्ट्याला चिकटून चिरडून सपाट झाली होती. झगझगीत प्रकाशांत तिचे चिरडून लांबोळे झालेले डोळे चकचकत होते.—

...चिरडलेले डोळे...चि...र...ड...ले...ले... रडलेले डोळे...र ड ले ले डो ले....

इंदुमती रडली म्हणजे तिचे डोळे किती मोहक दिसतात उगीच नाही बायकांना मदिराक्षी म्हणत...काम करून डोळे फोडून आपलेहि डोळे कधी कधी लालबुंद होतात...पण इंदुमतीचे डोळे मुळांत निळसर आहेत. रडून रडून ते लाल झाले की मादक दिसतात इतकेंच...दिन्-चेहि डोळे निळे आहेत. गुलामानं आईकडून डोळ्याची ही देणगी छान उपटलीय.

पण इंदुमतीच्या पत्रांत होतं कीं रामोशांच्या शाळेंत जाऊन घाणेरड्या मुलांच्या संगतीनं शिव्या घायला शिकलंय हें गुणी बाळ. शिव्या... शि...व्या...भिव्या धायगुडे...भिव्यानं दोन वर्षांचा खंड दिला नाही अजून...भाताचा हंगाम संपला म्हणजे मुंबईत येऊन बायकोला रोज-मुन्यावर लावून स्वतः गिरणीत काम करतो आणि खंड मागण्यासाठी आपण खळ्यावर गेलों तर हंसून नुसते वायदे करीत बसतो. दोन वेळेला तंबी देण्यासाठी आपण शेतावर त्याच्या छमरात गेलों होतो, तर आपण येणार असल्याची कुणकुण लागून स्वारी पसार ! आपल्या तोंडाला पुढे बायको उभी. बाई माणसाशी काय वाद घालायचा ? बाकी भिवाची बायको-गौरी आहे जरा चवचालच...

तरुण रसरशीत—

बोलण्याचालण्यांत जरा लाघवी, आर्जवी आणि थोडीशी फाजील देखील. आपण उगीचच घाबरलों. एवढे आवर्जून तिने छपरांत घोंगडी घालून “ या धनी-” असं म्हटलं, तर थोडा धनीपणा गाजवायला काय हरकत होती ? आपण आपले उभ्या उभ्याच ताळ्यातच “ नाही ” म्हणून प्यायला पाणी मागितलें. पाण्याचा लोटा देतांना तिच्या बोटांना झालेला आपल्या बोटांचा स्पर्श, नजरेला नजर देतांना झालेली चल-बिचल...तेवढ्याने आपलें रक्त उसळलें आणि सारें दिनुच्या समोर. घाईघाईने आपण लोटा खाली टाकला आणि खंडाची भाषा न बोलतांच घरीं परतलों. भिवा तो तसा आणि बायको ही अशी ! पोरं तसलीच असायचीं आणि ही आपल्या चिरंजिवाना संगत ! मग शिव्यागाळीच करायला शिकायचे घरींदारीही.छे, त्याच्या शिकण्याची योजना करायलाच हवी. बाकी हा भिवा आणि त्याची ती गौरी मुंबईत कुठं राहतात ती चौकशी करायला हवी एकदा. तेवढीच गंमत...हो, इथं मुंबईत कोण

कुणाला ओळखणार ? आणि मुंबईतली गंमत मुंबईतच. कोंकणांत पुन्हा नामानिराळे. जमल्यास गंमत...नाहीतर खंड आहेच.

खंड नाही वसूल झाला तर दिन्तूला शहरांत शिकायला कसा पाठवावयाचा ? तें कांहीं नाही ! या खेपेला कोंकणांत गेल्यावर शेतावर जाऊन भिवा असो नाहीतर गौरी असो—चांगली खरड काढावयाची. आहे काय त्या बाईत भिण्यासारखं येवढं ? बाहुळीसारखी बाई ती !

...बा...हु...ली...बा...हु...ली.

निमासाठीं घेतलेली बाहुळी ट्रॅकेंत ठेवली ना ? बाकी अजून ट्रॅक भरायची आहे म्हणा. नंदासाठी बिस्किटाचा पुडा आणि मातीची चिन्हें पैदा करतांकरता काल नाकी नव आले आणि दिन्तूचा मेकॅनो ? बाटलीवाला येतांना आठवणींन घेऊन येतो म्हणाला आहे; पण जर का तो विसरला तर...तर काय ? मेकॅनो घेतल्याखेरीज जायचं ? आणि दिन्तूचं चिमणीएवढं तोंड केलं म्हणजे ? जरा लांबची चक्कर पडेल खरी, पण... आणखीन् काय सांगितलं होतं बरं इंदुमतीनं ? एक बाटली—दारूची नव्हे, दुधाची !

हा बाटलीवाला स्वतः दारू पितो आणि दुसऱ्याला आग्रह करतो. स्वातंत्र्यदिनादिवशीं त्याला वाईट वाटूं नये म्हणून आपण त्याच्या घरीं मेजवानीला गेलों आणि...

बाकी कोण कोण माणसं दारू पितात याचा त्या दिवशी आपल्याला खरा सुगावा लागला. नाही म्हणतां ऑफिसमधल्या सर्व माणसांनीं ओठ थोडे थोडे ओले करून घेतले. फक्त आपणच काय तें—आणि आपल्याला काय कमी आग्रह झाला ? आडवे पाडून बाटली तोंडांत पालथी करण्याचेंच बाकी राहिलें होतें. आपण म्हणूनच निभावलों. कांहीं म्हटलं तरी संस्काराचा परिणाम कांहीं वेगळाच असतो. ती मंडळी दारूच्या बाटल्या रिकाम्या करीत होती आणि आपण नुसते मोडा पीत राहिलों

होतों. दुसरें करणार काय ? शी ? काय ती चेष्टा, काय ती टवाळी, तो जल्लोश ?...

आजहि तोच प्रकार होणार ! बाटलीवालाचा वाढदिवस ! मग काय, आनंदीआनंद आहे. बरं झालं आपण घरी निघालों आहे तें, नाहींतर कांहीं धडगत नव्हती आज.

मारी जाणार आहे काय आज तिथं ?

बाटलीवाला म्हणाला नव्हता का—“ तुझ्या पोरीनं तुला आज पकडून घेऊन यायला सांगितलं आहे रे मला. बघ बुवा—” छे, उगीच चेष्टा असेल. नाहींतरी बाटलीवाला जरा फाजीलच आहे.मारी दारू पीत असती तर आपल्याला कळलं नसतं काय ? कां ? कळायला काय मार्ग ? ती थोडीच चोवीस तास आपल्याबरोबर असते ? आणि पीत असली तर आपल्याला थोडीच विचारून पिणार आहे ! त्यांच्या समाजाला वरदानच मिळालं आहे तें ! ती आपल्याला आवडत नाहीं म्हणून थोडीच सोडणार आहे ?

आपण कोण तिचे ? ती कोण आपली ?

पत्र लिहिलंच एकादेवेळीं तर शेवटीं कसं शोकांत लिहिते—“तुझीच मारी” छे, तसं लिहिण्याची ती एक पद्धत आहे;पण निव्वळ मैत्रीसाठीं कांहीं कोणी.....कांहीं...कोणी काय ?

गेल्या वर्षी आपण मित्तमंडळीबरोबर जुहूला पोहायला गेलों होतों. यथेच्छ जलविहार झाल्यानंतर सपाटून भूक लागली म्हणून तिथेंच मिळणारी मिठाई कुणीतरी आणली. आणि मागचा पुढचा विचार न करतां आपण तिच्यावर सपाटून हात मारला. परत बोर्डीगमध्ये यायला आपल्याला रात्र झाली. परत यायला निघाल्यापासूनच पोटांत ढवळूं लागलं होतं. मध्य रात्रीच्या सुमारास तगमग वाढली आणि जुलाब आणि चात्या होऊं लागल्या. इतक्या की प्राण घाबरा झाला. रात्रीच्या वेळीं

मालक आणि मॅनेजर चडफडून उठले आणि तेहि आपली अवस्था पाहून घाबरून गेले. विषबाधेचा त्यांना देखील संशय आला. घाईने त्यांनी डॉक्टरला फोन केला आणि खारला आपली मावस बहिण विमल राहाते तिला आणि तिच्या यजमानांना कळविले. तर विमल म्हणते कशी—“ गाडीत पेट्रोल नाही; तेव्हां कसं जमणार यायचं ? थोडी गरम कॉफी घे आणि जरूर वाटली तर डॉक्टरला दाखव. सकाळी येऊं आम्ही.” म्हणे गरम कॉफी घे आणि डॉक्टरला दाखव ! ही नात्याच्या माणसांची माया. नंतर डॉक्टर आले. मालक, मॅनेजर आणि आपल्या खोलीतले, पाश्चिज-सोवती यांनी घाळ घातला आणि रात्री आपण हॉस्पिटलमध्ये जाऊन पडलो. रात्रीच्या सोवतीला गोवानीज राहातो म्हणाला; पण तेवढ्यांत मारी आपला शोध काढीत येऊन उभी राहिली. रात्रीच्या या वेळी तिला पाहून आपल्याला किती आश्चर्य वाटले. ओळखीचा आणि आपुलकीचा चेहरा दिसला म्हणून किती हुरूप आला ! मालकांनी खारला फोन केला तेव्हां मारी ऑपरेटिंग ड्यूटीवर होती. तिने सर्व प्रकार ऐकला आणि खास टॅक्सी करून ती रात्रीच इतक्या लांबवर आली आपल्याकडे. रात्रभर उशाशी जागं राहून सेवा केली तिनं आपली.

ही माया कुठली ?

म्हणूनच परवा रींगलमध्ये अंधारांत तिनं आपला हात नकळत दाबला असतांना आपण. . .

छे, पण हा वेडेपणा बंद झाला पाहिजे !

मारी कोण आपली ? आपण कोण तिचे ? . . .

“ अहो महाराज, तुमच्याकडे तुमचं कुणीतरी आलं आहे वर ऑफिसमध्ये—” ऑफिस टेलिफोन कानाला लावून खाली ठेवीत मिस्कीलपणे रेवाशंकर म्हणाला. रघुनाथ दचकून भानावर आला.—“ माझ्याकडे ? आणि माझे कोण येणार यावेळी ऑफिसमध्ये ? ”

घ....५

रेवाशंकर खदखदला आणि म्हणाला—“ तें मला कसं समजणार इथं तळघरांत यंत्राशीं खडबड करीत असतांना ? बायको कांहीं खास आली नाही तुमची. मग कुणी का असेना ? ” आणि त्यानं डोळे मिचकावले. रघुनाथनं त्याकडे दुर्लक्ष केलें आणि हातांतली पुफें संपवून टेबलावर आदळीत म्हटलं—“हं. रेवाशंकर, ध्या, संपलं माझं काम ! ही पुफं, हा मजकूर आणि हे तुम्ही. ध्या आणि घाला हवा तो गोंधळ. आतां मी कांहीं मंगळवारपर्यंत येत नाही. ”

“ म्हणजे वाटलीवालाकडे पार्टीला येणार नाही तुम्ही ? ”

“ छे, छे. अहो रजा अवघी तीन दिवसांची. त्यांत पुन्हां असा वेळ मोडायला लागलों तर मग जायलाच नको. ”

“ नाही गेले एकादे वेळेला घरी ? ”

“ वा वा. म्हणे नाही गेले ! अहो संबंध वर्षांतून आज जातोंय मी घरी ! ”

“ पण मिस डिसूझा येणार आहे मेजवानीला— ”

“ असेल, तिचा माझा काय संबंध ? ”

“ अरे अरे, असं एकदम भडकायला काय झालं ? ” रेवाशंकर हंसत बोलत होता. तेवढ्यांत न बोलतां रघुनाथनं टेबलावरची हॅट उचलली आणि तो लिफटजवळ जाऊन उभा राहिला.

लिफट खाली येतांच तो दचकला.

आंत मारी डिसूझा उभी होती; त्यानं दिलेली, त्याला आवडणारी काश्मिरी साडी परिधान करून ! त्याला पाहतांच ती उचंबळून एकदम ओरडली, “ हॅलो डार्लिंग, कसं पकडलं तुम्हाला ? ”

त्यानं मंदस्मित करून तिचं स्वागत केलं— थोडंसं रक्षणांनंच...

आहे काळी घूसच; पण या साडीमधें मारी किती मोहक दिसते. ही साडी इंदुमतीसाठींच घेऊन ठेवली होती आपल्याला बोनस मिळाला तेव्हां; पण अचानक मारीचा वाढादिवस उगवला आणि तिनं आप्रह करून आप-

ल्याला घरी जेवायला बोलावलं. भेटवस्तुशिवाय कांहीं जेवायला जातां येत नाही आणि भेटवस्तुसाठी तर खिशांत कवड्या नव्हत्या. म्हणून हीच साडी...

आतां इंदुमतीसाठी घेतलेली साडी कांहीं इतकी चांगली नाही...पण मारीसारखी इंदुमतीमधें गभ्तहि नाही. मारी कांहीं सुंदर नाही पण मोहक...मादक...रीगलमधें तिच्या केसांचा उग्र गंध येतांच आपण अगदी पागल झालों आणि ..

तशी चूक पुन्हां चुकूनमुद्धां करायची नाही असा आपण निश्चय केला. पण ही वया तर अगदी हात धुऊन आपल्या शिकारीला लागली आहे; पण ही मारी किती माया करते आपल्यावर. तसं दुसरं कोण माया करणार या मुंबईत ? इंदुमती राहिली कोकणांत, चारशें मैल दूर ! मुंबईच्या नरकांत मायेची ऊत्र कोण देणार ? इंदुमती राहिली स्वर्गांत. रघुनाथ राहिला नरकांत....

स्वर्ग नरकाला भेटेना, राजा राणीला दिसेना....

घर आठवतां मन उचंचळें

नवरसांत जीवन गुंफियलें.....

नवरस कसले ? इथें व्रीभत्स रस तेवढा ओगराळ्यानें पोटभर वाढला जाईल...म्हणूनच एकादी औटघटकेची राणी...

मारी किती रसरशीत आणि मोहक दिसते. तिच्या त्या मांसल दंडाला अगदीं हळूच स्पर्श करावा काय ? मलेंतेंच ? इंदुमतीला काय वाटेले ? लग्नानंतर तिला लिहिलेल्या गोड गोड पत्रांतल्या प्रतिज्ञा विसरलांत काय महाराज ? पण इंदुमती राहिली कोकणांत ! सहाशें मैल दूर, सहा महिने दूर...मुंबईत प्रणयवंदी चाललेली आहे, ठाऊक नाही का ? सहा सहा महिन्यांतून एकादा ओला दिवस. तोहि बंद होणार आतां. खुद्द स्वतः

राष्ट्राध्यक्ष इथें येऊन प्रणयवंदी जाहीर करणार म्हणतात. मग काय ! मुंबई कोरडीच कोरडी...नाहीतर चोरून मारून एकादी मारी !...

रघुनाथ मारीला म्हणाला—“ या वेळीं तूं इथं कशी ? ”

“ तुम्ही मला न कळवितां पळून जायचा बेत केला होता नाही का ? ”

कृत्रिम कोपानं मारी म्हणाली. रघुनाथ गांगरून म्हणतो—“ पळून कां म्हणून ? परवांच म्हणालों नव्हतों का मी तुला कीं... ”

...काय सांगायचं ? परवा कांहींच म्हणालों नव्हतों. सिनेमा चालू झाल्यावर अंधारांत तिचा हातं दाबत आपण म्हणालों होतों, कीं, तुझ्याइतकं या जगांत मला कोणीहि प्रिय नाही म्हणून आणि आतां ? बायकोच्या आणि मुलांच्या ओढीनं आपण घरीं चाललों आहोंत असं तिला कळलं तर ? छे, नकोच तें ! त्यापेक्षां असं सांगूया कीं.....

“ —म्हणालों नव्हतों का मी तुला कीं, माझे वडील आजारी आहेत. त्यांना एकदां भेटून येण्यासाठी मला गेलं पाहिजे म्हणून ? ”

मारी एकदम खट्ट झाली. आणि लडिवाळपणें ती म्हणते—“ पण आजचा दिवस, फक्त आजचा दिवस माझ्यासाठीं नाही का राहतां यायचं तुम्हाला ? ” तिनं अगदीं कोंकराच्या नजरेनं त्याच्याकडे पाहिलें.

—आजचा दिवस म्हणजे आजची रात्र. नक्कीच, डोळेच सांगताहेत तिचे ! आजची रात्र आणि ती मारीच्या खोर्लांत, तिच्या शय्येवर ! वा, किती बहार होईल !

मारीच्या बाहुपाशांत बहार होईल !

गौरीच्या बाहुपाशांत बहार होईल !

आणि इंद्रुमतीच्या !—

चपापून रघुनाथ म्हणाला—“ खुळी आहेस काय तूं मारी ! कसला वेडा आमह तुम्हा ! ”

“ नाही तुम्हाला राहिलंच पाहिजे. इतक्या दिवसांनंतर आजचा बेत मी जमवून आणला आहे. ” आणि रघुनाथच्या तोंडाजवळ तोंड नेत ती म्हणते—“ मी तुम्हांला आवडते ना ? ”

“ हें काय विचारणं ? ” रघुनाथ उत्तर द्यायचं टाळत म्हणाला. ती पुन्हा म्हणते—“ आज माझी म्हातारी आत्या सांताक्रुझला बहिणीकडे गेली आहे आणि माझे चुलतेहि शिकारीला गेले आहेत. घरांत अगदी तूं आणि मी. बाटलीवालाकडे जेऊं, नंतर मेट्रोला जाऊं आणि मग काय रात आपलीच ! ”

...मग काय रात आपलीच ! वा, नामी संधी ! मारीच्या कोमल हातांचा विळखा,...ते टपोरे मोहक डोळे,...मादक हास्याचे फवारे उडविणारे मिस्किल ओठ,...विलोभनीय लुसलुशीत वक्षस्थळें,...सारे कांहीं आपलेच,...रात्र आपलीच,...मारी आपलीच,...गौरी आपलीच,...मग इंदुमती कुणाची ?

दिनू, नंदा, निमा हे कोणाचे ?...

.. मारीच्या घरी सुशोभित शय्यागृहांत चंद्रकिरणांनी स्नात झालेल्या मंचकावर आपण मारीच्या बाहुपाशांत पहुडलों आहोंत. चुंबनांचा आणि प्रीतिवचनांचा परस्परांवर वर्षाव चालला आहे...आणि पलीकडे...अगदी मंचकाशेजारी पलीकडेच बरं का...

जमिनीवर मिणमिणणाऱ्या समईच्या मंद प्रकाशांत दिवसाचे काम-धाम आटोपून दमलीभागलेली इंदुमती चटईवर पडून आपण येणार असल्याचें पत्र वाचीत आहे. आणि दिनू, नंदा, निमादेखील-कौतुकानें, थोडेंसें आश्चर्याने आणि भयानें देखील आपल्याला तशा-बधूं नये त्या स्थितीत टक लावून पाहात आहेत...

रघुनाथ मारीला म्हणतो—“ आणि हें काय तुझ्या हातांत आहे ? ”
“ खरंच तुम्हाला द्यायचं राहिलंच-” मारी पिशवीतून पुडकें काढीत म्हणते. “ हा तुमच्या छोकऱ्यासाठी आणलेला मेकनो. ”

“तू आणलास-?” रघुनाथ आश्चर्याने विचारतो. मारी हंसून म्हणाली,
 “कां, मी आणलेला घेणार नाही ! बाटलीवाला गडबडीत होता म्हणून मी घेतली ही कामगिरी-” रघुनाथाला आभार कसे मानावेत ते कळेना. त्याला वाटलं, हिचें मन मोडून नये. राहावेच आजचा दिवस. हो तर, म्हणे राहावेच आजचा दिवस ! आणि कोकणांत कोण जाणार ? केव्हां जाणार ? कसे जाणार ?—

मारी पुन्हां अजीजीनं म्हणाली- “मग राहाणार ना ?”

रघुनाथ करारीपणानं म्हणाला- “ते शक्य नाही मारी. मला क्षमा कर; पण आज मला गेलंच पाहिजे...” आणि तो तिच्या लाघवी नजरेला नजर न देतांच लिफ्टमध्ये चढला.

“पण रघुनाथ ...” मारी दुखावून लाचारीने पुढं होत कांहींसे म्हणाली; पण तेवढ्यांत त्याने लिफ्टचें दार बंद केलें आणि कळ दाबली. लिफ्ट तळघरांतील यंत्रागारांतून वर वर येऊं लागली. मारीची ती मोहक मुद्रा, ते विलासी विभ्रम, ती केवीलवाणी पण अनृत नजर, बुडालेल्या गलबताप्रमाणें तळार्शी राहिली आणि क्षणार्धांत तो उघड्या वास्तव भूमीवर आला. पाणबुडी नौका वर येऊन बंदरास लागावी त्याप्रमाणें त्यानं घड्याळांत नजर टाकली. साडे तीन वाजले होते. म्हणजे गाडी सुटायला तब्बल दीड तास अवधी ! आतां काय, बेडिंगमध्ये जाऊन बॅग भरायची की निघायचं ...

“घर आठवतां मन उचंबळे”—गुणगुणत रघुनाथनं ऑफिसच्याबाहेर पाऊल टाकलं. इतक्यांत ऑफिसमधला एक शिपाई धांवत मागें येऊन म्हणतो. “होमीसाहेबांनी ही चिठी द्यायला सांगितली आहे आपल्याला. चिठी घेऊन उलगडत रघुनाथ म्हणाला—“आणि होमी कुठं आहे ?”

“आज ते ऑफिसमध्ये येणार नाहीत. चिठी देऊन शिपाई निघून गेला. रघुनाथनं चिठी वाचली आणि त्याच्या कपाळावर आठ्या

उमटल्या. ऑफिसच्या दारांतून आंत जाणाऱ्या शिपायाला त्यानं गडबडीनं ह्यांक मारली आणि म्हटलं—“हें बघ, रात्री मी जाणार आहे गांवाला. तेव्हां—बरं जा तूं. मीच सांगेन त्याला काय सांगायचं तें.” शिपाई निघून गेला आणि रघुनाथ रस्त्यावर आला.—

शहाणाच दिसतोय हा बाटलीवाला ! स्वतःला लेकाला घर नाही.

राहिला आहे मुंजासारखा ब्रह्मदेशच्या लढाईवरून परतल्यापासून. दिवसभर उडणटप्पूपाणा करावा, रात्री मजा मारावी. हें काय जगणं झालं ? घरीं जाऊं नको म्हणे...

घर आठवतां मन उचंबळे...

उद्यां संध्याकाळीं आण्णा—माई !

उद्यां संध्याकाळीं दिनू, नंदा, निमा !

उद्यां संध्याकाळीं इंदुमती !...लुत् !—

—o— —o— —o—

बोर्डिंगमधील आपल्या खोलीतल्या खाटेवर बॅग उघडून रघुनाथ प्रवासाची तयारी करण्यांत मग झाला होता. खोली रिकामीच होती. आणि खानावळीतलं आचारी पाणक्रे दूर स्वयंपाक घरांत टवाळखोरपणानें फिदफिदत होते काउंटरवर मॅनेजरसाहेब हिशेब खरडीत बसले होते. रघुनाथनं बॅगच्या तळाशीं इंदुमतीसाठीं घेतलेली साडी ठेवली, आणि त्यावर निमाची बाहुली, दिनूचा मेकॅनो, आणि नंदाची चित्रं लावली. त्यावर धोतर, दाढीचें सामान, परीटघडीचे दोन शर्ट्स, दोन लेंगे, आणि..पॅट्स ? पॅट्स ? ...

...धोतर घेतल्यानंतर पॅट्स काय करायच्या आहेत ? जांभळीला खेड्यामध्ये आपला थाटगाट बघायला कोण येणार आहे ? जाऊन जाऊन जाणार कुठें तर एक बाळं भटजीच्या घरीं .. बापू आहे कीं नाहीं तियं कोण जाणे. या दिवसांत पोराला भिक्षुकी करायला लावणारा बाप अजब ओह खरा ! संस्कृत शिकवून मारे पोराला अगदीं शांली केला

आहे. पण दिडक्या मिळवायला आहे का कांहीं उपयोग ? बसला आहे विचारा खेडेगांवांत पुराण सांगत बायाबापड्यांना. बापू असला तर एक त्याला भेटायचं... आणि दुसरं शेतावर चक्रर टाकायाची. एकादे वेळीं गौरी असली तर...आणि गौरी नसली तरी धोतरापेक्षां पॅट चढविली म्हणजे कुळाच्यावर छाप चांगली पडते आणि बोलायलाहि कसा जोर चढतो. असू दे एकादी पॅट.

रघुनाथने पॅटची घडी बॅगमध्ये चापूनचोपून बसवली, इतक्यांत कौंटरवर बसलेल्या मॅनेजर साहेबांची—“ देसाई तुमचा फोन आहे हो. ” अशी आरोळी ऐकू आली. रघुनाथ विस्मयानं हातांतलं काम टाकून उठला आणि कौंटरकडे जाऊं लागला.

—मारीचा नाहीतर बाटलीवाल्याचा. दुसरं कोण फोन करायला बसलं आहे यावेळीं ? आपलंच चुकलं. आपण आजवर तिला इतकी सलगी करायची संधी दिली. पागल झालों होतो आपण तेव्हां. आतां बसलेली गांठ आणि गुंतलेले धागे सोडवतांना हौतोय जिवाचा आटापिटा. मारीला एकदां स्पष्टच सांगून टाकलं पाहिजे कीं...

“ हॅलो, मी देसाई. रघुनाथनं ध्वनिक्षेपक उचलीत म्हटलं—...

कुटून?...साहेबांच्या बंगल्यावरून ? तानडतोब बोलावलं आहे ? पण कसं शक्य आहे तें ?...होय ना, मी पूना मेलन निघालोंय.. गाडीला तासभर देखील अवधी राहिला नाही...पण इतक्यांत तर मी ऑफिसमधून आलों ..साहेबांना माहित नाही असं कसं होईल ?...बरं.. बरं...बरं...हं, बरं बरं मी असं करतो आतां, कुठं शेटर्जीच्या बंगल्यावरच आहेत ना साहेब ? हं. मी माझं सामान घेतों आणि परस्पर साहेबांना भेटून मग स्टेशनवर जातो म्हणजे झालं. म्हणजे गाडी चुरणार नाही माझी. .. होय ना, ही गाडी चुकली, म्हणजे जाणंच आटोपलं आमचं. मग मी जाऊन पोंचणार केव्हां आणि परत निघणार केव्हां,—छे, तें कांहीं शक्य नाही...पण असं

व्हायचं नाही...साहेब म्हणाले होते मला की, मी स्वतः मजकुराची व्यवस्था करीन म्हणून...हं, असेल. काहीं कळत नाही...ठीक आहे, मी निघालोंच इतक्यांत... रघुनाथनं ध्वनिक्षेपक घुश्यानं आपटला आणि तो खोर्लीत परतला. उरलेले सामान आवरून गडबडीनं त्यानं कपडे केले. आणि एका हातांत बॅग नि दुसऱ्या हातांत होल्डॉल घेऊन तो बाहेर पडला. मॅनेजर साहेबांना मामुली सूचना देऊन तो जिना उतरून खाली रस्त्यावर आला. समोरच एक विहक्टोरिया खडी होती आणि तिचा मालक शेजारच्या पानपट्टीच्या दुकानांत चकाट्या पिटत बसला होता. रघुनाथ न बोलतां गाडीत बसतांच मुखरसानें रस्ता रंगवीत गाडीवान धांवला आणि एर्टीत लगाम खेचत त्यानें साभिप्राय मार्गें पाहिलें. रघुनाथनें गाडीवानास पत्ता दिला आणि चौचाकी वेगानं दौडूं लागली. साहेबांच्या चिटणीसाचा त्याला इतका राग आला होता की-बाकी राग येऊन करणार काय ? तो विचारा हुकमाचा ताबेदार.—

... बोर्डिंगच्या मॅनेजरनीं तरी फोन कोणाचा आहे तें आधीं विचारून पाहूं नाही? आपणच गाढव! उल्लूपणानें फोन घ्यायला आधीं सांगितला होता कोणी ? आतां साहेबांनीं आपल्या पोतडींतून नवीन कामाचीं पिल्लं काढलीं, म्हणजे बसा हांका मारीत...पाकिस्तानशीं युद्ध तर पुकारलें नाही ना सरकारनें, छे, आपले नेहरू आहेत मंत्रीमंडळांत, तोंपर्यंत तर काहीं शक्य नाही...मग ? कोणाचा खून, कोणाचा मृत्यू ? छे, तसें असतें तर जाहीर रडारड आणि निवेदन यांचा जल्लोष उसळला नसता का ? टेस्ट मॅच तर लांबली नसेल ? ब्रेबोर्न स्टेडियमवर आजहि कोणी पराक्रम केला असला म्हणजे निकाल लागला आमच्या रजेचा...म्हणजे याहि खेपेची घरीं जायची संधी बारगळायची. मग बसा शंख करीत आढ्याकडे पाहून दिवस उगाळीत...

इंदुमती वाट पाहिल, मुलं वाट पाहतील, आण्णा—माई वाट पाहतील.
... आणि रघुनाथराव बसले आहेत आढ्यांवर दिवस उगाळीत!...

बिह्वटोरिया शेटजींच्या बंगल्यासमोर येऊन उभी राहिली. त्यानं घड्याळांत पाहिलं. अजून अर्धा तास अवकाश होता. जलदी केली तर गाडी कांहीं बहुशः चुकायची नाही. त्यानं आपल सामान बिह्वटोरियांतच ठेवलं आणि गाडीवानास मामुली सूचना देऊन तो जवळ जवळ धांवतच बंगल्यांत शिरला. बहरांडा ओलांडून तो आंत घुसला तोंच एक चपराशी दारांत उभा होता,तो सूचना न देतां आंत घुसणाऱ्या या अजब माणसाकडे पाहून एकदम खेकसला—“ कुठं चाललात रावसाहेब ? ”

“ साहेबांनी बोलावलयं मला ! दादासाहेब इयंच आहेत ना ? ”

“ नांवाचं कार्ड घ्या लिहून, आणि बसा इयं. जाऊन वर्दी देतो मी. शेटजींच्याबरोबर चहा चालला आहे साहेबांचा. बडे पाहुणे आले आहेत एक. ” चपराशी त्रासिकपणें गुरगुरला.

“ पण मला गाडीनं जायचंय...” अधिरेपणानं रघुनाथ काऊन ओरडला. पण लागलीच त्यानं, पुढं केलेल्या चिटोऱ्यावर स्वतःचं नांव खरडून दिलं. चपराशी अगदीं शांत पावलानं आंत कुठेंतरी निघून गेला. रघुनाथ अधीर झाला, अस्वस्थ झाला. टेबलावर उद्याचा “ मानवता ” पडलेला होता. तिकडे त्याचें लक्ष गेलें. “पंतप्रधानांचें अमेरिकेंत बादशाही स्वागत...” उगीचच उसळून त्यानं वर्तमानपत्र उचलून पालथें आपटलें. तो ऑफिसमध्ये असता तर तें भिरकावूनच दिलें असतें.

घड्याळाचा कांटा कसा शाळेंतून सुटलेल्या मुलांप्रमाणें धांवत होता.

रघुनाथ उगीचच चरफडला आणि चिडला. अस्वस्थपणानें तो दालनांतून बाहेर आला, आणि बहरांड्यांत भय जिऱ्याखालीं येऊन उभा राहिला. शीळ घालीत शून्य मनानं तो समोर पाहूं लागला—

समोरच्या इमारतीच्या गन्चीवरून दोन अर्ध्या चड्डीतलीं पोरे
आकाशातले पतंग खेचीत होती आणि जमलेलीं चिल्लारपिल्लारें गिल्ला
करीत होती. पलीकडे कुठेंतरी रेडिओ लागलेला होता आणि कुणीतरी
गवई वागेश्रीच्या ख्याल-अस्ताई दंगदारपणें आळवीत होता. समोरच्या
रस्त्यावरून एक आंधळा भिकारी काठी टेकत टेकत शांतपणें रस्ता
ओलांडीत होता. पलीकडे फूटपाथवर बसून दोन पुरभय्ये चिलीम भरीत
चातचित् करीत होते. सारें कसें शांतपणें, संथपणें, आणि स्वस्थपणें चाललें
होतें.

बुदुक्...बुदुक्...बुदुक्!...

रघुनाथच्या खांद्यावर आणि डोक्यावर वरून कोठूनतरी गवताच्या
काड्या, कापसाचे बोळे आणि थोडासा कचरा टपकला.

बुदुक्...बुदुक्...बुदुक्!...

तेवढ्यानें रघुनाथचें पित्त उसळलें आणि आंग झटकीत तो दूर
झाला. त्यानं वरती उपड्या जिऱ्याच्या पोटात नजर टाकली.

चिव..चिव..चिव.. एक चिमणी आपल्या पिढुकल्या घरट्यांतून भुर-
कन् उडाली आणि जमिनीवरील कुठलासा दाणा टिपून पुन्हा भुरकन्
घरट्यांत दडाली. गवताच्या काड्या, फाटक्या चिंध्या नि कापसाचे बोळे
एवढ्या कच्च्या मालावर जिऱ्याच्या पोटांत चिऊताईनीं किती पण छान
इमला उठवला होता. एक इवलाले पिल्लूं चिवचिवाट करीत घरट्यांतून
डोकावत होतें. आणि ते दोन छोटे पांढरे गोलक, उद्यां जन्माला येणाऱ्या
पिल्लांची मऊ माया होती ती !

दोन तीन जीव कसे मजेंत बसले होते.

रेंटकंट्रोलरकडे अर्ज नाही कीं घरमालकाला पागडी नाही, आणि साहेब
बसलेत हांका मारीत, खानावळींतल्या खाटेवर मावळणारा दिवस
मापीत. बुदुक्...बुदुक् !... पुन्हा कचरा टपकला.

दूरच्या पिंपळावर कावळा ओरडला—काऽव...काऽव !...

काऽव...काऽव ..चिव्...चिव्...चिव् !

चिव् चिव् चिव्...काऽव...काऽव !...

आठ वर्षांचा रघुनाथ काऽव...काऽव !

शाळेला बुटी मारून, उंबराच्या झाडाखाली काऽव...काऽव ?

उंबरं चघळीत, वेडावून दाखवीत काऽव...काऽव !

“ कावळेबुवा कावळेबुवा काऽव काऽव !

“ चिऊताई, चिऊताई दार उघड— ”

“ कोण रे तू ? ”

“ मी कोण ? मी कॅण्टन कावळा. ”

“ काय रे पाहिजे तुला ? ”

“ मला हवीय जागा, मला हवंय घर... ”

“ जागा पाहिजे तर काटक्या जमव, चिंध्या जमव, कापूस जमव, कचरा जमव... ”

“ आहेत कुठं काटक्या ? आहेत कुठं चिंध्या ?

कापूस-कचरा काळ्या बाजारांत !

चिऊताई, चिऊताई दार उघड.... ”

“ माझ्या घरांत इवलींशीं पिल्लें, इवल्लेंसैं अडें-तुला ठेवूं कुठं ? ”

“ पिल्लें दे फेकून, टाक अडें फोडून, आणि घे मला दाऽर उघडून. ”

“ जळळं मेल्या तुझं तोंड, जा कर काळं तोंड !... ”

“ मी आहे कॅण्टन, मी आहे साहेब,

माझ्या आहेत “ ओळखी ”, माझे आहेत वशीले...

सरकारांत जाईन,

चार आमदार जमवीन, आरडा ओरड करीन-

कीं-चिऊताईनीं चिऊताईनीं पागडी दिली, पागडी दिली,

देवाला पागडी देऊन जागा घेतली... ”

“ असं रे काय करतोस दादा ?... ”

“ सरकारांत जाईन,

चार शिपाई आणीन,

दार तुझे फोडीन, पिल्लें फेकीन, अडें फोडीन,

तुझा तमाऽशा पाहीन !...

काऽव... काऽव... काऽव काऽव !...

चार कावळे जमले.

खलबत कुटलें; आरोप लादले—

“ चिऊताईनीं चिऊताईनीं पागडी दिली, पागडी दिली;
देवाला पागडी देऊन जागा घेतली... ”

चिऊताईचें दार फुटलें, अडें फुटलीं, पिल्लें फेकलीं
जमती जम्मत गम्मत झाली !

फुटक्या अंड्यांचीं टरफलं चेचीत छोटा रघुनाथ थय थय नाचूं
लागला.

फुटक्या अंड्यांचीं टरफलं चेचीत छोटा रघुनाथ थय थय नाचूं
लागला. भविष्यकाळांतला मोठा रघुनाथ भूतकाळांतल्या छोट्या रघु-
नाथाला दरडावतो...—“ काय केलंस हें कारत्या ? कुठं पाप फेडशील ?
घरटं मोडलंस, अडें फोडलींस, पिल्लें फेकलींस—चिमणीला देशोधडीला
लावलंस ! थांबा आतां—चिमणी देईल शाप, कीं देवा, रघुनाथचं
घर मोडून टाक... ”

रघुनाथचं घर मोडून टाक...चिमणीचा शाप, चिमणीचा शाप !

रघुनाथ मराठी शालेंतून इंग्रजी शालेंत गेला, तेव्हां त्यानं पहिल्यांदा

आपलं गांव आणि जांभळीचा राहाता वाडा सोडला. आणि हायस्कूल-

मध्ये जाण्यासाठीं पुण्याला चुलत्याच्याकडे गेला. प्रशस्त वाड्यांतून
अंधेऱ्या चाळींत...

रघुनाथचं घर मोडून टाक...चिमणीचा शाप, चिमणीचा शाप !

हायस्कूलांतून शेवटची परीक्षा पास होऊन रघुनाथ गेला कॉलेजमध्ये. चुलते वारले तेव्हां अंधारी चाळ सुटली. आणि वसतिगृहांतली खोली चिकटली...

रघुनाथचं घर मोडून टाक...चिमणीचा शाप, चिमणीचा शाप !
गांधीजींची चळवळ उगवली. “ भारत छोडो, चले जाऽव ”
रघुनाथरावांनी कॉलेजवर लाथ मारली आणि घोषणा केली. पत्तकं वाटलीं. भूमिगत होऊन सूत्रं हलवलीं. आणि एक दिवस स्वारी पोलीसांना सांपडली. भाड्याच्या घरांतून बिनभाड्याच्या खोलीत...

रघुनाथचं घर मोडून टाक...चिमणीचा शाप, चिमणीचा शाप !
बिनभाड्याच्या घरांतून रेशन कचेरीत...
रेशन कचेरीतून कोर्टकचेरीत...
कोर्टकचेरीतून गोंडा घोळीत, वशिले लावीत, थुंकी झेलीत...
वर्तमानपत्राच्या मोठ्या कचेरीत...
खानावळीच्या खोलीत अर्ध्या खाटेवर...

रघुनाथचं घर मोडून टाक, चिमणीचा शाप, चिमणीचा शाप !
फरशीवर पावलांचा आवाज ऐकून रघुनाथ दचकून भानावर आला,
आणि तो अदबीनं सावरून उभा राहिला. साहेबवाहादूर खादीच्या रुमालानं तोंड पुशीत घाईतच प्रवेशले. साहेबांनी रघुनाथला पाहतांच प्रश्नार्थक मुद्रा करून म्हटलें. “ येस मिस्टर देसाई ? व्हॉट कॅन आय डू फॉर यू ? ”

“ आपण तांतडीनें बोलाविल्यावरून आलों मी....”

“ कोणी मी ? नॉन्सेन्स. मी कधीं बोलावलं तुम्हांला ? ”

“ आपल्या खाजगी चिटणीसांचा फोन आला होता मला इतक्यांत. ”

“ ओ माय गॉड, व्हॉट अ ऽ ब्लडी फूल !...त्यानं तुम्हांला बोलावलं ? ”

“ म्हणजे ? मी नाहीं समजलों ? ”

“ मी कॅशियर सरदेसाईंना पाठवून दे म्हणून सांगितलं त्याला, तर त्यानं...आय अॅम सो सॅरी ! ”

“ गाडीनें निघालों होतों मी आतां...”

“ आतांच्या गाडीनं ? देन् बी क्विक्. अजून...”

“ अजून वीस मिनीटं आहेत सांपडेल सुद्धां गाडी मला घाई केली तर. ”

“ गो अहेड यंग मॅन-मग थांबलांत कां ? ... ”

“ पण चुकली तर एकादा दिवस रजा वाढवून .. ”

“ ओ, नो नो ! ढॅट कान्ट बी डन् ! ढॅट इज नो अयस्क्यूज फॉर दि ऑफिस ! देशाचं काम आहे हें. वर्तमानपत्र म्हणजे कांहीं कुणाचा खाजगी कारभार नाही. मंगळवारीं तुम्हाला परतलंच पाहिजे. अच्छा जयहिंद ! ”

साहेबांनीं पाठ फिरवली. रघुनाथ जीव मुठींत धरून पळत बाहेर आला आणि व्हिक्टोरियांत उडी मारत तो ओरडला “ चलो बोरी-बंदर ” व्हिक्टोरिया स्टेशनच्या आवारांत शिरली तेव्हां ५-३ झाले होते. अजून सात मिनिटांचा अवधी होता. गडबडीनें गाडीवानाचे पैसे चुकते करून रघुनाथानं एका हातांत ट्रंक घेतली आणि दुसऱ्या हातांत वळकटी घेऊन तो प्रवेशद्वाराकडे पळत सुटला.

तेवळ्यांत गाडीची कर्णकट्टु शीट कानावर आली आणि त्याच्या जिवाचें पाणी पाणी झालें. घामानें शरीर डबडबलें, धाप लागली, घशाला कोरड पडली. प्रवेशद्वारापाशीं तो अंशा स्थितींत येऊन पोंचला तेव्हां गाडी डौलांत शांतपणें प्लॅटफॉर्मची हद्द ओलांडून गेली होती. हातांतली बॅग आणि होल्डॉल खाली आदळून चेकर उभे होते त्यांच्यावर रघुनाथ खेकसला- “ याचा अर्थ काय ? अजून पांच पांच देखील झाले नाहीत माझ्या घड्याळांत आणि गाडी इतक्यांत गेली कशी ? ”

चेकर खदखदले. एक म्हणाला “समोरच्या रेल्वेच्या घड्याळांत पाहा एकदां महाराज. पांच मिनिटं उशीरा सुटलीय आज गाडी.” आणि दुसरा चेकर खदखदून म्हणतो - “आणि घड्याळाला एकदा डॉक्टर दाखवा आपल्या.”

रघुनाथाला ब्रम्हांड आठवलें. डोकें सुन्न झालें. डोळे भरून आले, आणि त्यानं प्लॅटफॉर्मकडे पाठ फिरवली.

—०— —०— —०—

फोन संपवून केबिन्मधून निराश मनानं रघुनाथ बाहेर आला. आणि जड पावलांनी लोकलच्या प्लॅटफॉर्मवर येऊन उभ्या असलेल्या रिकाम्या गाडींत तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत एका कोपऱ्याला तो बसला—... ..नो नो रजा वाढावितां येणार नाही. तुम्ही जात नसलां तर उद्यांच कामावर रुजू व्हा...

...पण साहेब, गेल्या जवळ जवळ वर्षांत मी घरी गेलेलों नाही. प्रत्येकवेळीं कांहीं तरी...

“...मी तरी कुठं महाबळेश्वरला गेलोंय ? देशाचं काम आहे हें मिस्टर देसाई...”

...म्हणे, मी तरी कुठं महाबळेश्वरला गेलोंय ? आणि मालकाची थुंकी झेलून पगारवाढ कुणी करून घेतली ? आणि शेटर्जीच्या मुलाबरोबर वाशिला लावून अमेरिकेची वारी कुणी केली ? चोर, बदमाश—...

“रामराम रावसाब.” रघुनाथनं दाराकडे दचकून पाहिलं. गिरणी-कामगारांचा एक घोळका आंत शिरत होता. त्यांपैकीं एक कामगार रघुनाथला पाहतांच—

—.. अरे हा तर पिऱ्या धायगुडे ! भिवाचा भाऊ...—

“कोण पिऱ्या ? तूं रे इथं कसा ?”

पिऱ्या आपल्या कंपूसह रघुनाथ बसला होता तिथें थेट घुसला आणि अगदीं त्याला खेदूनच ठाण मांडीत तो म्हणतो—“जसं तुमी तसंच

‘आमीबी ! पोटासाठी कुटंबी चार पाट्या टाकायच्या. खरंकी नाई रं गड्यांनो ? ’ समोर बसलेले चंचीबहादुर शेमलेवाले आणि पटकेवाले खदखदले...—

—...हा पिऱ्या तर थेट आपल्या आंगाला आंग मिळवून बसला की ?
 कोंकणांत घरीं येतो तेव्हां कसा अदबीनं, पायरीवर नाहींतर आंगणांत... बाकी त्यानंहि तिसऱ्या वर्गाचा पास काढला असेल. कां नाहीं बसणार तो खेटून ? आपल्याला लाज होती तर आपण काढायचं होतं पहिल्या वर्गाचं तिकीट. पहिल्या वर्गाचं तिकीट ? हो—म्हणायला काय जातंय ? पगाराची तोंड मिळवणी करतांना मग येतात नाकी नव ...मग हवा कशाला हा फुकटचा घनीपणा ? बाकी या लोकाना रीत-भातच नाहीं. ऑफिसमध्ये साहेबांनी “ बसा ” म्हटलं तरी आपण त्यांच्यासमोर खुर्चीवर बसत नाहीं. कांहीं म्हटलं तरी शिक्षणाचं कच्चेर वेगळंच असतं...

“ भिवा कुठं आहे रे ? जांभळीलाच का ? ” रघुनाथनं विचारलं.

“ त्ये कशा पायीं ? त्योबी आलाय हतंच गिरणगांवांत. हाय काय सतं ? वलं कोरडं गवत ? ”

“ ह्यं आलाय भिवा ? गिरणींत कामासाठी ? ”

--... अरे म्हणजे या खेपेचा खंड तरी वसूल झाला आहे, की नाहीं ? का आणणांच्या हातावर तुरी देऊन आलाय हा इसम ? ...

“ भाताचा हंगाम संपला वाटतं ? ”

“ क्वाच. हंगाम कसचा ? उगाच कुटं चार लोंब्या जमीनीतन डोकावल्या त्याबी सरकारानं आन् थोरल्या रावसाबानं कावकाव करून-झान घेतल्या. मग कुळानं खावी काय म्मती ? ”

“ भिवानं यंदाचा तरी खंड दिलाय की नाहीं ? ”

“ त्ये काय ठाव नाय बा. ह्यार्या की त्येस्नीच, येताय गिरणगांवांत ?

घ....६

चला तरी त्या गरिबांच्या छपरांत. तेवढीच पायधूळ लागल...”

...माजोरी झाले आहेत कामकरी. कांहीं झालं तरी, आय एम ए मॅन्स ऑफ पोशिशन्... आज ना उद्यां उपसंपादक... उद्यां ना परवां सह-संपादक.. परवा ना तेरवा मुख्य संपादक... बसायला मोटर ... हात जोडून पुढे नोकर...

पण आज ? ... बसा तारांचीं भाषांतरं करीत नि प्रुफं तपाशीत. पिऱ्या म्हणतो-- “ वाइच च्यापानी करा आन खंडाचं बी इचारून पगा... ”-

...तें कांहीं नाही. खंड वसूल झालाच पाहिजे. खंड वसूल झाला नाहीतर दिन्तूला शहरांत शिकायला कसा पाठवायचा?...

“ लई इचार करतायसा ? चला की राव, गौरीआक्का बी हाय हतं. ”

... -गौरी आलीय इथं ? मग गेलंच पाहिजे... तेवढीच गंमत... गंमत नाहीतर खंड... ग... म्म... त.... नाहीतर खंड आहेच ...”

“ ठीक आहे येतो मी. पण चहा वगैरे कांहीं घेणार नाही हं मी. मला एकदा भिवाला चांगला झाडायचाच आहे...” रघुनाथ घुश्शांत गुरगुरला. हो ऽ ऽ हो ऽ ऽ हो करून समोरच्या बाकावर बसलेले पिऱ्याचे दोस्त सातमजली हंसले. रघुनाथाला अकारण शरमल्यासारखें झालें.

...-त्यांत हसण्यासारखें काय आहे ? ... आमचे साहेब नाही आम्हांला झाडीत ? चांगली खरमरीत खरडपट्टी काढतात तसेच आम्ही भिवाला ... पण आपल्या बोलण्याचें दिसत नाही हें हंसूं, तो कोपऱ्यांतला कामगार सांगतो आहे कांहींतरी त्याच्या बोलण्यावर मंडळी फिदफिदलेली दिसताहेत

“... असा पिटला, असा पिटला, असा पिटला की इचारुं नगं. म्हनलं बाईमानसार्शी लई गमजा चालत्या व्हत्या तुझ्या नवं ?” ...

“अरं तसं कशा पार्यी ? गौरी अक्कानंबी पायताणच काढलं त्येच्यावर आन् च्यार मानसांत सोबा केली त्येची....-”

....-कोणाची शोभा ? कोणाला पिटला ? आपल्याला ? आपण बाई माणसार्शी काय गमजा केल्या ? कधी केल्या ?नुसत्या उगीच बोटाला स्पर्श....तोहि पाणी देतांना अगदी सहजगत्या....ही गौरी तरी बरीच ढालगज दिसते आहे की ?—...

पिऱ्या हंसून म्हणतो—“ आमच्या गिरणीतल्या मॅनेजरचें हाय ये. माजला व्हता लेकाचा लई दिसापून....”

...-मॅनेजरचेंच ना ? मग कांहीं हरकत नाहीं. खुशाल पिटा लेकाला. पण मारायचं म्हणजे काय एकंदरीत रानटीपणाच....

“ चला रावसाब उठा परळ आलं. आना हकडं. म्या तुमचं सामान घेदू.’ गाडी थांबतांच पिऱ्यानं रघुनाथाची बॅग आणि त्याचा होल्डॉल खचलला. तेवच्याने रघुनाथराव खूष झाले आणि पिऱ्या आणि त्याचे दोस्त यांच्या पाठोपाठ तो धक्काबुक्की करीत खाली उतरला. पिऱ्या आणि त्याचे दोस्त पुढें अचकट विचकट गप्पा मारीत हमरस्त्यावरून चालले होते. आणि पाठोपाठ रघुनाथहि. दोन पावलें जरा मागूनच... लेकांतल्या अस्पृश्यासारखी दीनवाणी मुद्रा करून.

हमरस्ता सोडून कामगार-चाळीतील विभागांत वळतांच पिऱ्याचे दोस्त पांगले. पिऱ्याच्या पाठोपाठ रघुनाथहि एका अरुंद घाणेरक्या गल्लींत बळला कपाळाला आंठ्या घालून आणि नाकाला रुमाल लावून. एका जुनाट ओंबळलेल्या चाळीसमोर बाहेरच भिवा पांचदहा कामगारांच्याबरोबर तावातावानें बोलत असलेला रघुनाथाला दिसला. त्याला वाटलें-आपल्याला पाहतांच भिवा चपापेल, शरमिदा होईल,-निदाळ

अदवीनं स्वागत करण्यासाठी लग्नगीनं धावून तरी येईल. पण तसें कांहींच घडलें नाहीं. निर्लज्जपणें हंसून भिवा म्हणतो. “ या धनी हकडं कुठं वाट चुकला ? ”

पिन्या मिस्कीलपणें हंसून म्हणतो- “ वाट चुकली नव, बराबर गावली. खंडाच पैसं मागाया आल्याती धनी. ”

“ असं बय ? वाइच् बसा तर खरं आं मंदी. था बाप्यांना जरा बाटेला लावतू आनू बोलतू तुमासंगं....ए कारवारनी, अग लोळती-यास काय ? पग तर खरं कोन आलं बाहीर...”

“ कोन मालक आल्याती जनु ? ओ भावोजी, कांबुरनं शटकून टाका बरं. ” आंतून आलेला गौरीचा आवाज ऐकतांच रघुनाथ गडबडीनं दारासमोरच्या बागीचर घोंगावणाऱ्या माशा ओलांडून आंधाऱ्या खोलींत शिरला. आणि चपापला...

...-नजरेला तिरपी नजर नाहीं... ओठांची चलबिचल नाहीं... पदराची चाळवाचाळव नाहीं...

आंधाऱ्या खोलींत एक चिमणी धुरकट ज्योत ओकीत होती. बाजेवर तान्हुल्याला पदराआड घेऊन गौरी बसली होती. तिनं धीटपणानं नजरेला नजर दिली आणि ती प्रसन्नपणें हंसली. रघुनाथला एकदम स्वतःची लाज वाटून तो दारांतून बाहेर पाहूं लागला....अशीच लाज, अशीच शरम, ... पूर्वी एकदां...

...-श्रृंगाराच्या जिभल्या चाटीत दिमूच्या जन्मानंतर आपण कोंकणांत घरी गेलों आणि इंदुमतीला बाहुपाशांत कवटाळण्यासाठीं माजघरांत बाळंतीणीच्या खोलींत घुसलों. आणि-

बाळंतपणांतून उठल्यानै फटफटीत पडलेली आणि कुशः शालेली इंदुमती बाहून आपण चरकलों; इंदुमती मुलाला पाजीत बसली होती; आणी तिचें होंळे.

श्रृंगाराची मादक मदिरा कापूर जळावा तशी तिच्या डोळ्यांतून
भुरभुर जळून गेली होती. वास्तव्याचे आणि कारण्याचे नद दुयडी
भरून वाहात होते. नजरेला नजर मिळाली, आणि—

पहिल्या धुलईत फॅन्सी रंगीत कापडाचा रंग विटून ओघळावा तसा
आपल्या डोळ्यांतला श्रृंगार पार धूवून गेला. आपली जीभ लुळी
पडली. आंगांतलें त्राण लाचारीनें हरपलें...

“ हुभं किती येळ ऱ्हाणार घनी ? टेका वार्डच जरा. ” गौरी हंसून
म्हणाली. रघुनाथ कांबळ्यावर न बसतां समोरच एक मोडकें खोकें होतें
त्या खोक्यावर—...

...-आपल्याला हवी होती ती गौरी नव्हे...ही...ही...एक पोक्त
बाई... आणि आतां आई...

चेहऱ्यावरची मस्ती वितळली...उन्माद ओसरला...यौवनाचा मोहर
झडला...आणि...आणि...

हे नाञ्जक प्रसन्न भाव कोटून चिकटले ? मुद्रेवर ही करारी निष्पापता
कोणी रंगविली ? डोळ्यांतून श्रृंगाराचे हौद उपसून कारण्याचे, वास्त-
व्याचे सागर कोणी भरले ?

पदराआडच्या ममतेत घडीभर डुंबलेल्या हवल्या तान्हुल्यानें ?

अशीच इंदुमती बदलली होती आणि आपण ?

हे छोटे पक्षी घरांत उतरले म्हणजे बायकांच्यांतली गंमत खलास होते.
त्यापेक्षां कसे मजेंत एकटे राजा--राणी.

मग कुठला रघुनाथ आणि कुठली इंदुमती ?

कुठला दिनू आणि कुठली निमा ?

एकटा आदाम आणि एकटी ईव्ह...

त्या खोक्यावर बसला आणि मामुली बोलूं लागला. त्याचें लक्ष गौरी
वरून उडून बाहेर तावातावानें बोलत होता त्याच्या शब्दाकडे लागलें.

भिवा म्हणत होता साऱ्या कामगारांनीं एक दिलानें मोर्चा नेला पाहिजे. कापूस मिळत नाही ही या नफाराक्षसांची लुच्चेपणाची सबब आहे.

...—हा भिवा बराच बोलायला लागला कीं ? या अडाणी शेतकऱ्याला हें शहाणपण शिकविलें कोणीं ? कोंकणांत असतांना कसा गोगलगाई-सारखा वागत होता. मालकाला मारण्याची भाषा ? मालकापुढें गोंडा घोळायचा कीं त्याला मारायला निघायचें ! आणि मारल्यानें नोकरीत बढती होईल थोडीच ? फार तर फौजदारी फिर्याद...गिरणी बंद होणार असेल तर मोर्चा नेऊन काय होणार ? एक गिरणी बंद पडली तर दुसरी... एक नोकरी गेली तर दुसरी...वशिला लावून...गोंडा घोळून...थुंकं झेलून...

भिवा म्हणत होता, मालकाला भ्यायला कशाला हवें ? तो काय वाघ आहे की राक्षस, म्हणून खाणार आहे आपल्याला ? आणि खाऊन आतां काय खायचं राहिल्यं ? आपलं पोट आपल्या हातावर—तेंहि उपाशी, फार काय गोळीबार करतील ना ! करूं देत. गोळ्या घेऊं छातीवर आणि मरूं...

...—बराच शूर दिसतोय हा ! मरायची भाषा देखील सहज बोलायला शिकलाय हा भिवा. कॉलेजमधें असतांना बेचाळीसच्या चळवळींत अशीच छातीवर गोळ्या झेलण्याची आणि मारण्याची भाषा बोळून आपण टाळ्या मिळविल्या होत्यां. प्रत्यक्ष प्रसंग आला होता तेव्हां पळापळ झाली होती म्हणा. पण प्रत्यक्ष खरा कोण मरतो आणि गोळ्या झेलतो ? ती आपली एक बोलायची भाषा असते इतकेंच. पण त्यावेळीं तुहंगांत जाऊन कांहीं कमी हाल भोगले नाहीत.

पण तें स्वातंत्र्यासाठीं—! टीचमर पोटासाठीं नव्हे.—

आतां स्वातंत्र्य मिळालें. आणि पोट ?

मुंबईत पोटभरायला काय कमी ? खानावळींतले काटेकुटे आहेतच. आणि घर ?

कामगार मंडळींना वाटेला लावून भिवा आंत आला. रघुनाथ तण— तणून खंडाबद्दल दमबाजी करू लागला. भिवा शांतपणे पीक पाण्याची स्थिती सांगू लागला. सरकारने धान्यवसुलीसाठी आपला कसा छळ केला, थोरल्या रावसाहेबांनी म्हणजे आण्णासाहेबांनी निम्मे अधिक पीक कसे लाटले हे सारे त्याने सांगितले. आणि मग तो म्हणतो—
“ आतां सांगा दादा, आमच्या प्वाटालाच जर दोन घांस निघाले न्हाई तर कुटून खंड घ्यावा तुमास्नी ? अवं पीकपाणी रगड येतं तर आमाला काय हौस हाय वंय हतं म्हमईला नांदायची ? अन् आपुन वी आपल्या मनाला इचारा की—थोरल्या रावसाबाच्या काळांत येत व्हतं तसं पीकपाणी असतं तर आपुन तरी कशापै आला असतां व्हं हतं आंगण परदेशी करून ? ”

“ तो शहाणपणा तूं मला शिकवूं नकोस. पीकपाण्याच्या गोष्टी मलाहि समजतात. चोरून धान्य विकणारे हरामखोर लोक आहांत तुम्ही. ते कांहीं नाहीं. आठ दिवसाच्या आंत खंडाचे पैसे तूं उभे केले नाहींस तर माझ्याशीं गांठ आहे. याद राख...” तणतणत रघुनाथ बाहेर पडला. पाठोपाठ त्याची बॅग आणि होल्डॉल घेऊन पिन्याहि निघाला. गल्ली ओलांडून रघुनाथने स्टेशनचा रस्ता धरला. चिडचिड करीत त्याचे मन आंतून जोराने उसळले.

जरा कडकच झाला हा डोस. पण करणार काय ? खंड वसूल झाला नाहीं तर दिन्वूला शिकायला शहरांत पाठवायचा कसा ? नाहीं दिले पैसे तर काय करणार आहोंत आपण ? मारवाड्यासारखी गाडगीं मडकीं लिलावाला थोडींच काढता येणार आहेत आपल्याला ? चोराला माहित आहे हे, म्हणूनच असा गैरफायदा घेतो आहे. नेहमीचीच जिकीर आहे ही. तरी

छप्पन्न वेळां आणणांना सांगून पाहिलं कीं आतां दिवस बदललेत. पूर्वी शरखी मिजास चालायची नाही. जमिनीला भाव येतोय तेवढ्यांत ती विकून टाका. पण त्यांच्या आपल्या संस्कृतीच्या आणि खानदानीच्या रूपना डोक्यांतून काढायला ते तयार होतील तेव्हां त्यांना हें पटायचं...

“ इन्कीलाब सिंदाबाद...इन्कीलाब सिंदाबाद...”

समोहन कामगारांची एक मिरवणूक जाऊं लागली, तेव्हां रस्ता ओलांडणाऱ्या रघुनाथाला थांबावंच लागलं. त्या गर्जना आणि घोषणाऱ्यांच्या कानांत शिरूं लागल्या....-

कुणाचा निषेध आणि कोणावर मोर्चा? मालक आहोत आपण जमिनीचे...पिटून देखील काढतील...भिवा तसा आडदांड राक्षस आहे...दहा जणांना ऐकणार नाही एकदां उळटला म्हणजे...

...पि...टू...न...पि...टू...न...

आपण देखील आडदांड आहोत...त्या दिवशीं थिएटरजवळ झालेल्या मारामारीत चार मवाल्यांना लोळवलं आपण...आपल्या-बरोबर मारी आली होती तिची चेष्टा करित होते लकाचे...असे पिटले, असे पिटले...पण लोकहि आपल्या मदतीला धांवून आले म्हणून आपण वाचलो त्यावेळीं...लोकांना वाटलं मारी आपली बायकोच आहे...आणि लोकांना तसा भास होतोय असं पाहून काय पण अगदी गुदगुल्या झाल्या आपल्याला...अंदर की बात समजली असती तर लोकांनी आपलीच चटणी उडवून टाकली असती...

साहेबांना असेच पिटून त्यांची चटणी उडवली तर...! लई गमज करायला लागली आहे ही स्वारी...वर्षावर्षांत रजा देत नाही. गेटर्जीच्यापुढे गोंडा घोकून स्वतःपुरती पगारवाढ करून घेतो...आणि भ्राम्हाला सांगतो की हें देशाचें काम आहे.

...गों...डा...घो...ळू...न...

गोंडा घोकून एकदा उपसंपादकाची खुर्ची मिळाली की...

स्टेशनांत येऊन रघुनाथानं पिऱ्याकडून आपलं सामान आपल्या ताऱ्यांत घेतलं. पिऱ्यानं आशेनं रामराम केला. चडफडत रघुनाथचे हात खिशाकडे वळले आणि पिऱ्याच्या हातावर एक अघेली पडली. पिऱ्या खुर्षीत निघून गेला.

—असैं धांवत जावैं आणि पिऱ्याला गांटून त्याला खरपूस चोप द्यावा आणि त्यानं हंसून लुबाडलेली अघेली परत काढून घ्यावी...पण द्यायला सांगितली होती कोणी ?...कोणी म्हणजे ? जुऱ्या खानदानी घराण्यांतली पद्धत आहे ती. आपले आजोबा म्हणे कोर्णाहि येऊन त्यांना नमस्कार केला की पेटांतून ओंजळीनें पैसे काढून देत असत. कुळं त्यांना म्हणायचीं कीं सावकार म्हणजे लोणकडं तूप आहे...आपल्याला कोण म्हणणार आहे म्हणा तसं...अघेली तर गेलीच पण एकादेवेळीं चांगला खरपूस मारहि मिळावयाचा... या समोरच्या पारशी म्हाताऱ्याला असेंच लाचारीनें हंसून नमस्कार ठोकूंया काय ? कपडे कसे छानछोर्कीचे दिसताहेत... तेवढीच गेलेली अघेली परत मिळेल.

गाडी प्लॅटफॉर्मवर घुसतांच गर्दी उसळली. धक्काबुक्की करीत तो आंत चढला. बसायला जागा नाही म्हणून मधेंच गर्दीत तो उभा राहिला. श्वास गुदमरूं लागला म्हणून टाचा उंच करून त्यानं गर्दीतून बगळ्यासारखी मान उंच केली. त्याच्यापुढें दोन सुटाबुटांतले पोरसौदा तरुण उमे होते. त्यांच्या खिशांतून स्टेटॉस्क्रोप डोकावत होते. ते कांहींसें बोलत होते. त्यावरून रघुनाथनें ताडलें, कीं ते कुठल्यातरी मेडीकल कॉलेजमधील विद्यार्थी असावेत, कुठल्याशा अपघाताबद्दल ते बोलूं लागले. एक दुसऱ्याला विचारतो—“ त्या सात नंबरचं काय झालं रे ? ” दुसरा म्हणतो—“ दोन दिवस प्रेत ठेवून अखेर बेवारशी ठरवून दिलं म्युनिसीपल अधिकाऱ्यांच्या ताऱ्यांत ! करणार काय दुसरं ? ” पहिला

म्हणतो—“ बावळाच आहेस तूं, बेवारशीच होतं तर तूं तें चिरफाडीला नाही ध्यायचं ? ”

“ अरे पण चिरफाड करणार कशाची ? सगळी बोंडी छिन्नविच्छिन्न झाली होती लोकलगाडीखाली सांपडून. ”

“ डॉक्टर स्मिथसन् आला नाही वाटतं घांवून तुस्तुस्तू मेंदू काढून ध्यायला ? कोणी मेला म्हणजे या स्मिथसन्ला आनंद. लागलीच चिरफाड करून मेंदू बरणारित ठेवून देतो. बरण्या भरभरून ठेवल्या आहेत लॅबोरेटरीमध्ये. काय लेकाचा लोणचं घालणार आहे की काय कुणास टाऊक ? ” दोघांही खदखदले.

दुसरा म्हणतो— ‘ आला असता, पण सगळा मेंदूच चिरडला होता. मग नुसता हाडांचा सापळा कशाला ताशीत बसायचं ? ’

...सगळा मेंदूच चिरडला होता...मग हाडांचा सापळा कशाला ताशीत बसायचं ?...

चिरडलेला मेंदू...चि...ड...ले...ला...में...दू...

आपला मेंदू चिडला आहे नाही ?...साहेबाला मिळाला तर काय

आनंद होईल?...या समोरच्या पगडीवाल्या इसमाचें डोकें कसें छानदार वाटोळें...आणि तासलेंहि कसें गुळगुळीत चमनगोटा...भांडण काढून प्रथम त्याला चिडवूंया...आणि लागलीच मारून मेंदू काढून घेऊं म्हणजे झालं...साहेबाकडे दिला पाठवून कीं लागलीच नोकरांत बढती...पगडीवाला मेला म्हणून घरीं आकांत...बायकामुलं देशोधडी...आणि जागा आपल्याच ताब्यांत...आपण मारलाय त्याला. जागा आपल्यालाच मिळाली पाहिजे...वाटल्यास पावती घेऊन मग मारूंया त्याला...लोकल-खाली कशाला ? देऊया गिरणगांवात भिवाच्या स्वाधीन करून...चांगला पिटून पिटून मारील तो याला...

दादर येतांच रघुनाथ पुन्हा एकदां धक्काबुक्की करीत उतरला. दोन मिनिटांत तो बोर्डिंगमधील आपल्या अंधाऱ्या खोर्लीत येऊन दाखल झाला, प्रवाशी सामान त्यानं अस्ताव्यस्त कॉटवर पसरलं आणि विषण्ण मनानं तो कपडे बदलून आरामखुर्चीवर लवंडला.

संध्याकाळचे साडेसात वाजून गेले होते. भोजनगृहांत गिऱ्हाईकांची वर्दळ वाढली होती. काँटरवरील खजीनदाराची वाढप्यावरील खॅकसणी, काम करणाऱ्या पोऱ्यांचे आपसांतील तंटे, रेडिओतून अहमद इस्माईल आणि पार्टीची तार स्वरांत चाललेली कवाली, पलीकडे स्नानगृहांत सायंस्नान करणाऱ्या कोणा अवलीयाचें स्नानसंगीत, आणि रस्त्यावरून दर मिनीटागणिक फराटणाऱ्या वाहनांचे भगभगीत आवाज-यांचें मिश्र संगीत ऐकून त्याची आधीच शिणलेली गात्रें अधिक शिणली आणि त्याचे कान बधीर झाले.

पलीकडे दाढीच्या सामानांत पडलेली एक रहस्यकादंबरी त्यानं उचलली आणि चाळली. पण तिची पाहिली आणि शेवटची पाने फाटून गेली होती. चिडचिडून त्यानं ती दूर भिरकावली. टेबलावर एक जुना इलस्ट्रेटेड विकलीचा अंक पडला होता, तो त्यानं हात लांबवून घेतला आणि तो पानामागून पान उलटीत उगीचच चित्रं पहात चाळूं लागला.

... शब्द ! शब्द ! शब्द ! ... सारे शब्द पुसून ... किंवा त्यावर व्हायटींग ओतून ... किंवा डांबर फासून ... नुसती चित्रे उरतील तर ... खास तारांची भाषांतरेहि करायला नकोत आणि तीं प्रुफेहि तपासायला नकोत...

क्रॉसवर्ड कोड्याचें पान आलें तसा तो थक्कला. आडव्या उभ्या चौकटी त्यानें न्याहाळल्या. सूचक विधानें पाहिलीं आणि मग पानाच्या डोक्यावर रंगीत अक्षरांत चमकणारा वीस हजारांचा आंकडा त्यानं पाहिला. न्याखालीं छापलें होतें - “ तुम्ही पंधरा हजार रुपये रोख स्वीकारणार

की एक स्विट्झर्लंडचें परतीचें तिकीट, एक रेडिओ सेट आणि नऊ हजार रुपये रोख पत्करणार तें ठरवा—.... ”

...—त्यांत ठरवायचं काय आहे ? स्विट्झर्लंडला जायला या चांडाळ साहेबानें रजा तर द्यायला हवी ? आणि रेडिओ घेऊन ठेवायचा कुठं ? त्यापेक्षा पंधरा हजारांतील सहा हजार रुपये पागडी भरून....

विमलच्या नवऱ्यानं नाही पागडी भरून ब्लाक घेतला खारला ! बायका-पोरांना घेऊन कसा मजेंत रहातोय. आपल्यासारखा तारांची भाषांतरं करीत बसलेला नाही तो वर्तमानपत्र कचेरींत. सप्लाय डेपोमध्ये राजा होऊन बसलाय. चार आमदार हाताशी आणि छोटी मोटर उशाशी... काय बिश्नाद आहे कोणी डोळा वटारून पाहिल ?... आमदारांच्याबरोबर कुठल्या कुठल्या सभेला जातो. व्याख्यानं देतो, आणि... आणि... नांवहि येतं त्याचं वर्तमानपत्रांत छापून... आपलं नांव एकदां परीक्षा पास झालों होतों तेव्हां आणि नंतर लग्नाच्या निमंत्रण पत्रिकेंत आलं होतं छापून... नांव छापून यायला पराक्रम करावा लागतो... आपण रडतरावू कसला बोडक्याचा पराक्रम करणार ?... एक सारंगी होती ती पडली आहे छुरळ—उंदरांशी खडबड करीत... पराक्रम करायला पायाखालची जमीनदेखील स्थिर पाहिजेना ?... भूमीनेच जिथे टाळेबंदी पुकारली तिथे पावलांनी कुठवर घर घरावा ?

निळ्या आकाशीं

तरंगें डौलांत, निष्पाप तेजाळ

एक चंद्रबिंब !

कोणे एके कार्ळी हृदयामधें पाझरूं लागतें चंद्रबिंब हें

स्फटिकासारख्या शुभ्र सुन्दर चांदण्याच्या धारा.

चांदण्याच्या धारा लाव्हा रसापरी

अंतरांतलें सारें अमंगल

जाळून पोळून करीती खांक.

आणि आलेले कल्पकतेचे चिमणे पक्षी
 ओलांडुनीयां अनंत दुःखांचे तप्त सागर,
 चंद्रबिंबामधें म्हाऊन आतां,
 खाऊं लागती मोतीयाचा चारा.
 तोंच कडाकडा खाऊन दांत,
 विक्राळ फाकून राक्षसी जबडे
 शेंकडों हजारों राहू आणि केतू
 दाही दिशांतून गिळायी धांवले
 पाहून एकाकी चंद्रबिंब हें.
 चिमणे पक्षी धांवू लागती
 सैरावैरा कोठें शोधायी निवारा.
 स्यांतील कोणीं एकांडे कर्ण,
 घेऊन पाठीशीं आत्मबलाच्या अनंत सिद्धि
 उभे ठाकीती कराया संग्राम
 रक्षायी आपुली पवित्र वेदी.
 अक्राळविक्राळ जबडे पुढें
 करीती त्वरेनें उघडझांप
 खाऊन काँवळें चिमणे सैनिक
 लवलवणारी जीभ त्यांतून मागून पुढून घासून पुसून
 दांतांच्या सुळ्यांना लावीते धार.
 आणि अचानक,—
 मागून पुढून सुटले तीव्र विषारी बाण,
 तेजोभंगाचे,
 सारथ्याचें दान देणाऱ्या कोणा हजारों शल्यांचें.
 मागून पुढून भिडत्या शत्रूला
 रक्तानें म्हालेले चिमणे पक्षी
 एकवटूनीयां बळ आपुलें
 भीडती त्वेषानें

रक्षाय आपुली पवित्र वेदी.
 आणि आतां ही पवित्र वेदी
 गिळू लागली चिमण्या पश्यांच्या रथाचें चाक.
 पायाखालची जमीनहि आतां
 सागरांतल्या पायाखालच्या वाळूंप्रमाणें खचूं लागली.
 कोठवर या आत्मबलाच्या अनंत सिद्धि
 रक्षितील या चिमण्या पश्यांना ?
 कोठवर हीं दधीचीं-वज्रें भिडतील या विक्राळ सुळ्यांना ?
 निळ्या आकाशां
 कोठपर्यंत विहार करील निष्पाप तेजाळ
 हे चंद्रबिंब ?...—०००

रघुनाथ समार्धीतून जागा होऊन पुन्हा हातांतल्या अंकाकडे पाहूं
 लागला. तिसऱ्या नंबरच्या चौकटीत आढव्या अक्षरांपैकी “ एच्
 ओ + ई ” हीं अक्षरें त्याच्या नजरेत भरलीं. मधलें एकच अक्षर भरायचें
 होतें. त्यानें सूचक विधानाकडे पाहिलें. सूचक विधान म्हणत होतें कीं—
 “ या ” शिवाय आयुष्य म्हणजे जंजाळ आहे. रघुनाथनें डोळ्याला ताण
 देऊन तीं अक्षरें पुन्हां न्याहाळलीं.

कोडं तयार करणाऱ्या माणसालादेखील आपलं दुःख समजलेलं
 दिसतंय... ‘ एच् ओ एम् ई ’...वा ! आपल्यालादेखील ही भानगड
 जमूं शकते कीं ? आतां काय उरलेलीं पांच सहा अक्षरं भरायचीं कीं
 पं..ध..रा ह..जा..र रु..प..ये...

पंधरा हजार रुपये कीं छानदार जागा...

छानदार जागा कीं,...छोटीशी मोटर,...छोटासा रेडिओ,...आहे का
 पण मिळण्याची कांहीं आशा !...आ...शा...आ...शा... ‘ एच् ओ
 पी ई ’ ... ‘ पी ’... ‘ पी ’...अरेच्या ? हा ‘ पी ’ देखील नसतो आहे कीं
 वा चौकटीत !...

“ घर ” नसेल तर आयुष्य जंजाळ आहे...

“ आशा ” नसेल तर आयुष्य जंजाळ आहे...

कोणता शब्द बरोबर आहे?...दोन्हीहि शब्द बरोबर आहेत? हा संपादक पाजी, बदमाश आहे! शब्दावर कसरती करून पैसा उकळण्याचा राजरोस धंदा चालविला आहे, शरम नाही वाटत? माणसाला उगीचच आशा लावायची म्हणजे काय?...

रघुनाथानं चिडून अंकहि दूर भिरकावला...-

—...चोर..,पाजी...बदमाश...माणसाला उगीच आशा लावावयाची म्हणजे काय?...रजा द्या म्हणून कांहीं पाया पडत कोणी गेलें नव्हतें साहेबांच्याकडे? गंमत म्हणून नुसता अर्ज टाकला तर मोठ्या ऐटीत मंजूर करून बसले. मग वाढवली असती एकाद्या दिवसानें तर कांहीं चार चव्वल गेले असते स्वतःच्या घरांतले? देशाचं काम करताहेत म्हणे...आणि तो साहेबांचा खाजगी चिटणीस—, त्याला दाखवलाच पाहिजे आपला कोंकणांतला हिस्सा...साहेबांचा हुकूम जरा डोकं ठिकाणावर ठेवून ऐकला असता तर कांहीं बिचडलं असतं? ...कामं करतात की हजामती करतात?...डिसमिस् करून टाकले पाहिजेत असले गबाळे लोक....

तारांची भाषांतरं करतां की हजामती करतां! डिसमिस् करून टाकले पाहिजेत असले गबाळे लोक.... “ पण साहेब—”...साहेब बिहेव् कुच् नाय! सरळ डोकं ताळ्यावर ठेवून काम करायचं असलं तर उद्यां ऑफिसमध्ये पाऊल ठेवा, नाहीतर....

वा, काय पण तंबी दिलीय साहेबांनीं ?

तसंच या खाजगी चिटणिसाला...“ चुकून याचा अर्थ काय? अशा

‘ चुका ’ चुकून तरी होतात कशा? घरी जायचं म्हणून त्या माणसानं येवढी तयारी केली, त्याच्या मनाला येवढी आशा लावलीत रजा देऊन

आणि आतां खुशाल रोलर फिरवून कोमल भावनांचा चिरडून खून करून टाकतां ? काळ्या पाण्यावर जाल याद राखा...”

...“ मानवता ” किंमत एक आणा...

‘ रघुनाथराव देसाई यांच्या कोमल भावनांचा अमानुष खून ! मुख्य संपादकाच्या खाजगी चिटणीसांना अटक ’...

मानवता किंमत एक आणा...किंमत एक आणा...-०००

“ काय म्हणालांत ? ” दचकून भानावर येत रघुनाथ म्हणाला. पलीकडील एका खोलीतून गोवानीज फर्नांडीझ डोकावत विचारत होता—
“ एक आणा पॉईंट लागलाय, खेळणार काय ? ”

“ ब्रीज ना ! अवश्य ! खेळायचं नाही तर दुसरं काय करायचं ? ”

रघुनाथ गडबडीने उठला आणि कोटाच्या खिशांतले पैशांचे पाकीट शर्टच्या खिशांत टाकीत आणि घोतराचा सोगा खांद्यावर टाकीत तो बाहेर पडला. पलीकडच्या खोलीत पाऊल टाकतांच टेबलाभोवती कोंडाळें करून बसलेलीं माणसें हंसत ओरडलीं—“ आइये आइये जनाव. ” किंचित खाली झुकून नाटकीपणाने ते स्वागत स्वीकारीत रघुनाथ स्थानापन्न झाला. पत्ते वाटले गेले. डाव सुरू झाला. एकमेकांवर कॉल चढू लागले. रघुनाथाच्या समोर बसलेला त्याचा भिडू नवशिका आहे हे रघुनाथने पाहिल्या तीन कॉलमधेच ओळखले. आणि त्याचे खेळाडू रक्त चिडचिडत उसळले. नवशिक्याच्या शब्दावर विसंबून त्यानं भारी कॉल फेकले आणि ते आंगावर कोसळले. साथीदाराचा डाव हातांत घेऊन त्यावरून नजर फिरवतांच त्यानं ओळखलं की आपण पुरे चीत झालो. जळफळत त्याचा डाव सुरू झाला. आणि डाव संपला तेव्हा तो चारी मुंडे चीत झाला होता. प्रतिपक्षियांनीं डौलांत पांजे जेव्हां भिरकावलीं तेव्हां रघुनाथ आपल्या साथीदारावर कडाडून तुटून पडला आणि त्याच्या चुकांबद्दल तो त्यास फैलावर घेऊं लागला. साथीदाराचा स्वाभिमान

दुखावला आणि तोहि उसळून तणतणू लागला. त्या भांडाभांडीतच खेळ उधळला. रघुनाथ आपल्या खोलीत फणफणत परत आला.

कामावरून परत येऊन कपडे काढीत असलेल्या मद्रासी अय्याकडे पाहून तो गुरगुरू लागला. “...हजाम लेकाचे...खेळतां येत नाही आणि आणा पॉईट लावून बसताहेत खेळायला...वाटेल त्यानं खेळायला हा काय झन्बूचा खेळ आहे काय?...खुळखुळताहेत खिशांत पैसे म्हणून ही मस्ती आहे...” रघुनाथने तणतणत पैशाचें पाकीट बॅगमध्ये टाकलें. जेवण करून घ्यावें म्हणून तो भोजनगृहाकडे वळला. शिणलेल्या पावलांनीं तो मधल्या बोळांतून जात असतांना कोणी तरी त्याला हंसून नमस्कार केला. चडफडून नाइलाजानें त्यानें नमस्कारासाठीं हात उचलले. भोजनगृहासमोर येणाऱ्या जाणाऱ्या गिऱ्हाइकांच्या वर्दळीकडे काकनजर लावून मालक बकध्यान करीत बसले होते. हाताची बोटें ऑर्गनवर फिरत होती, आणि समोर एक नवशिका तबलेवाला तबला बडवीत होता. खानावळीचा प्रपच सावरल्यापासून मालकहि आपला शौकीनपणा मिरवून घेत होते. रघुनाथला पाहताच ऑर्गन दूर सारून मालकांनीं त्याला पुकारलें. चडफडत तो खोलीत शिरला. तबलेवाल्यास रजा देत मालक म्हणतात—“ बसा बसा हो देसाई...ध्या, पान सिगरेट..” रघुनाथ मानेनेच नाही म्हणतो. मालक—“कुच फिक्र नहि” या थाटांत स्वतःच पानबिडीचा स्वाद घेत विचारतात—

“हं ! मग सांगा पाहूं आजची कांहीं खास बातमी ? खास बातमी पाहिजे हं...”

“ खास बातमी... कांहीं विशेष नाही. ”

“ अहो नाही कशी ? वर्तमानपत्राच्या कचेरीत राहून तुम्ही बुधा अगदीच मुक्तपणानं काम करतां ? खरं म्हणजे तुम्ही त्या दादासाहेबांच्या पोटांत शिरून...बरं, जाऊंदा. आम्ही सांगतो तुम्हांला

खास बातमी. सरदार पटेलानीं नेहंरुना असा दम भरलाय म्हणतां त्या परवाच्या आपल्या ह्या प्रकरणावर...अहो पाकिस्तानांतल्या मुसलमानाची मस्ती जिरवावी तर या पठयानेंच...नेहंरुंत तर काहींच दम नाहीं...तुम्हाला पटायचं नाहीं आमचं म्हणणं इतक्यात. ”

“ अहो पटेल कसं ? ”—जेवण आटोपून बडीशेप तोंडांत घालतां घालतां उपरणं सावरीत आत येत एक गिःहाईक म्हणालें. आंत येऊन गादीवर स्थानापन्न होत सदर गृहस्थ सलगीच्या स्वरांत शिरा ताणून म्हणतात—“ आम्ही विचारतो, की या काश्मीरच्या प्रकरणांत यू. नो. कडे जाण्याची काय जरूरी होती आमच्या धर्मराजांना ? चक्क युद्ध पुकारून प्रदेश जिंकून घ्यायचा आणि पाकिस्तानवाल्यांना सांगायचं की बसा आतां बोंबलत..”

त्यांच्या पाठोपाठ आणखी दोनतीन इसम आंत घुसत म्हणतात—
“ भेंडीबाजारमध्ये दंगा झालाय म्हणे...”

“ दंगा ? अहो तीनशें हिंदूंचे मुडदे पडलेत आहांत कुठं ? आणि आपण बसलों आहोंत इथं चणेफुटाणे चघळीत...”

मालक म्हणतात—“ अहो तो खालचा जाफरभाई शूमार्टबाला तुमच्या आमच्या उरावर इथं पाकिस्तान मांडून बसला आहे. आहे का हिंमत तुमची त्याचं दुकान साफ करायची !...”

जमलेल्या विद्वत्परिषदेचा फायदा घेऊन त्रासलेल्या मनानें रघुनाथ हलकेच उठला आणि काढता पाय घेऊन बाहेर पडला. मालक स्वतः शिरा ताणून सरकारला फैलावर घेत होते. त्यामुळें त्याचें पलायन त्यांच्या लक्षांत आले नाहीं.

रघुनाथ कौंटरशेजारून जाऊं लागला. तोंच—

“ अहो देसाई—” रघुनाथनें वळून पाहिलें. आपली रंगलेखी बत्तीशी

विचकत छोटे मालक उर्फ खजीनदार त्याला हांक मारीत होते. रघु-
नाथच्या कपाळावर आंठ्या उमटल्या.

“ बसा हो देसाई. इतक्यांत काय घाई आहे जेवायची ? ”

“ बरं वाटत नाहीं आज मला ”

“ कां --! पार्टी चुकली म्हणून वाटतं ! ”

“ कसली पार्टी ? ”

“ आम्हांला कळतात म्हटलं चोरून केलेल्या मेजवान्या ! तुम्ही
नाहीं सांगितलं तरी तुम्ही गेल्यानंतर तुमची चौकशी करायला ती
फटाकडी आली होती ना ? ”

“ फटाकडी ? शट् अप्! तोंड सांभाळून बोलत जा ! ” त्वेषानं गुर-
कावून रघुनाथ आंत गेला. खजीनदार आ वासून पहातच राहिला.
मोकळ्या झालेल्या एका टेव्हासमोर रघुनाथ बसला. जुनें ताट उचलून
वाढण्यानें हातांतल्या मेणचटलेल्या फडक्यानें टेबलाचा दगडी पृष्ठभाग
पुसल्यासारखें केलें. आणि दुसऱ्या, त्याच्या इतक्याच कळकट माणसाने
रिकाम्या टेबलावर धुतलेलीं ताटें दाणदाण आदळीत, त्याच्या समोर
एक ताट आणून आदळलें आणि तो चालता झाला. भराभरा ठराविक
पदार्थ वाढले गेले. जेवायला सुरवात करायच्या आधीं रघुनाथनें कूपन
फाडून दिलें. कडंग काळसर पोळीचा तुकडा मोडून त्यानं तोंडांत
घातला आणि चव आणण्यासाठीं तो चघळूं लागला.—

...-फ..टा..क..डी...फ...टा..क..डी...

मारी !...माऽऽरी !...डाऽऽ लींग !...डाऽऽलींग !...

...बाटलीवालाकडे जेऊं...नंतर मेट्रोला जाऊं...आणि मग काय रात्र
आपलीच...रा...त्र...आ...प...ली...च...

मारी...आपलीच...आ...प...ली...च...

आपलीच इंदुमती...सर्वस्वी आपलीच इंदुमती...

...“ अरे तुला आवडतं म्हणून मुद्दाम संध्याकाळीं मळ्यावर जाऊन
आमसुलं आणून सूनवाईनं पन्हं केलंय”... “पण आई माझं पो
भरलंय.....” आपल्या माणसांना पाहूनच वाटतं ? ...आ...प...
लीं...मा...ण...सं...कुठं आहेत आपलीं माणसं ?...

कुठं आहे त्यांची माया ? कुठं आहे त्यांची ममता ?

...मा...या...म...म...ता...प्रे...म...—

“ संबंध आंबून गेलीय ! मॅनेजरसाहेब, काल भाजीला विरजण
लावलं होतं की काय ?” हॉलमध्ये हंशा, दंगा झाला.—

...कशाला विरजण घातलं ? काय आंबलं ?...

...मा...या...म...म...ता...प्रे...म...

माया आंबली. प्रेम आंबलं. ममता आंबली.माणसकीदेखील आंबली
आंबून...आंबून...आंबून दारू झाली...

दारू पिऊन डोकें फिरलं...डोकें झिगलं...

आंबलेल्या प्रेमाची दारू काय पण चढते...?

डोकें झिगलं... डोळे फिरले..

जळ जळ...सर्वांगाला ठणका लागला...

डोळ्याला कांहीं दिसेना...मनाला कांही सुचेना...

आपलीं माणसे राहिलीं चारशें मैल दूर...

आतां पुनः रजा मिळून जायला सहा महिने दूर...

आगगाडीनें जायला चोवीस तास दूर...

खास विमानानं अर्ध्या तासांत दूर...

अवघ्या अर्ध्या तासांत लोकलनें बाटलीवालाच्या घरीं...आपलीच...मार

फक्त...माझ्यासाठी, आजचा दिवस नाही कां राहतां यायचं तुम्हांला

मी बुम्हांला आवडतं ना ?

...हे काय विचारणं ?...

मूर्ख ! मूर्ख ! हैं काय उत्तर झालं ?... उत्तर कसें, तिला जवळ घेऊन, तिच्या कानाशी ओठ नेऊन...तुझ्याशिवाय मला दुसरं कोण आहे प्रिये बरं ?...मला फक्त तूं हवीस !...मला फक्त तूं हवीस !

“ काय हवंय आपल्याला ? ” वाढपी पानासमोर खोळंबून विचारत होता. रघुनाथ बावचळून अर्धवट भानावर आला.

...मला काय हवंय ?...मला इंदुमती हवीय...

...शिल्लक नाही...

...मग मला मारी हवीय...मला आपलं माणूस हवंय...

“ अं-अं ? ” रघुनाथ गुरगुरला.

वाढपी म्हणतो-“ तस नव्हे, पातळ भाजी हवीय की कार्याची भाजी घेणार ? ”

रघुनाथ मानेनेच ‘ नाही ’ म्हणून सांगतो. वाढपी पुढे जातो.

...भाजी न वाढतां हा पुढे का गेला ?...आग्रह करून वाढायला तो काय इंदुमती आहे ?... जाईना का ! आपल्याला कुठे कार्याची भाजी आवडतेय ! शी ! शी ! काय जेवण हें ?...बाटलीवालाकडे खुमासदार पदार्थांची अगदी रेलचेल उडाली असेल...मारी काश्मिरी साडीमध्ये मोठी मोहक दिसत असेल नाही ? ...थट्टा, विनोद, नाच, गाणी, आरडा-ओरडा, दगा...

बसा आतां आढ्याकडे पाहून दिवसावर रात्र उगाळीत...बाटलीवाला पारशी कॉलनीत राहतो...लोकलने पांच मिनिटांत माटुंगा...की पंधरा मिनिटांत बाटलीवालान्या घरी...कररर...कररर...दारावरची घंटा खणखणते...बाटलीवाला आंतला जल्लोष सोडून बाहेर धांवतो...दार उघडतो...रघुनाथला पाहून म्हणतो...“ हॅल्लो...कोण रघुनाथ ? आलास तूं ?...मारी, ए मारी...धांव, पळ कोण आलंय बघ तरी ? ” मारी जेवण

अर्धवट टाकून येते...“ आलांत तुम्ही ? माझ्यासाठी ? ” होय, अगदी तुझ्यासाठी...आतां मी कुठंही जात नाही...आंबलेल्या मायाममतेची क्षिण चढली आहे ना?...आतां तूं माझी अन् तुम्हा मीच ... आजची रात्र आपलीच...“पिक्चरला जायचयं ना?...नको,मारी मला तूं हवी आहेस. ...तुझ्या कुर्शीत शिरून मला खूप खूप रडायचं...अथ्या रडायचं कशाला ! आपण बोलूया, खूप खूप हंसूया, नाचूया...बाटलांवाला, एक्स्युज मी. मी यांना घेऊन घरीं जाते...आता रात्र फार झाली ”...“ बरं, आहे बुवा ...या डालींगसाहेब...स्वीट ड्रीम्स ”... ‘ चल् ए फाजील ’...

रघुनाथ गडबडीने जेवण आटोपून आंचवून आपल्या खोलींत आला.

घाईघाईने त्याने भपकेदार ठेवणीतला पोशाख केला. मारीने दिलेल्या अत्तराचे फवारे आंगावर घडवून घमघमाट केला. आणि तो बाहेर पडला. रोडिओवर रेकॉर्ड लागली होती—“ किस्मत हमारे साथ है, जलनेवाले जला करे ”...

खजीनदार त्याचा थाट पाहून चाट झाले. ते विचारतात—“ कुठं ! कुठं गाण्याला वाटवं ? ”

रघुनाथ खुर्चीत खेंकसला--“ मग कुठं, कीर्तनाला ? ” आ करून पहात राहण्याची खजीनदारावर ही दुसरी पाळी. खाली जातां जाता रघुनाथ ओरडला—“ रात्रीं मो येणार नाही हो आज —”

रघुनाथ अगदी खुर्चीत भराभरा रस्ते ओलांडत चालला आहे. जातांना

उगीच कुणाला तरी दोन धक्के मारावे अशी मनांत उबळ येत आहे. निदान घाईघाईने जाणाऱ्या एकदोन अवलीयांना जबरदस्तीने हाताला धरून थांबवावे आणि त्यांना घेऊन भर रस्त्यावर नाचायला आरंभ करावा अशी इच्छा होत आहे.

कुणाकडे तरी पाहून पोटभर हंसावें, कुणाला तरी तार स्वरांत आणि बेसूर वेड्यांवाकड्या आवाजांत गाऊन दाखवावें, अशी लालसा होत आहे. पण कांहींहि न करतां रघुनाथ डौलांत पावलें टाकीत लोकल स्टेशनच्या आवारांत येतो. तिसऱ्या वर्गाच्या तिकीट ऑफीससमोर उभ्या असलेल्या छोट्या रांगेकडे उगीचच तिरस्काराची नजर टाकून तो गुणगुणत- “ किस्मत हमारे साथ है, जलनेवाले जला करे...” पाहिल्या वर्गासाठीं ठेवलेल्या खास खिडकीतून हात घालत रुपयार्चा नोट आपटून ओरडतो- “ एक माटुंगा.-”

किडक्या नजरेच्या कारकुनानें जांभई देऊन बाहेर पाहिलें. आणि मग तिकीट खटकून रघुनाथपुढे मोडेच्या खुर्चासकट सरकावलें. मोडांचा खुर्दा खिशांत घालीत रघुनाथ वळतो. तेवढ्यात....

“ साहेब पालीश ? ” लक्करे व्यालेला एक छोकरा केविलवाणी मुद्रा करून विचारतो. रघुनाथ खुर्शांत गुरकावून म्हणतो- “ चल झटपट ! गाडी यायच्या आंत हं ! ” रघुनाथचा पाय हातांत घेऊन छोकरा बुटाचा बंद टिला करीत...--

...किस्मत हमारे साथ है...--

“ पान बिडी माचीस सिगरेट ..”

“ ए पानवाला-”

“ जी साब-”

“ एक पान और एक सिगरेट होना...”

कडवट पानावर सिगारेटचा उग्र भपकारा घेतांच रघुनाथला ब्रह्मांड आठवतें. प्लॉटफॉर्मच्या कडेला जाऊन तो पान थुंकून टाकतो आणि सिगारेट फेकून देतो.--

...संबय नाही तर कशाला ओढायची सिगारेट ? संबय नाही तर

कशाला खायचें पान ? ... संवय नाही तर कशाला प्रेमाचे चाळे ?
आंबलेल्या प्रेमाचे चाळे...सं...व...य...सं...व...य...

संवय कशाला हवी ? उगीच गम्मत म्हणून...

ग...म्म...त... ग...म्म...त

गम्मत म्हणून पान...गम्मत म्हणून सिगारेट...

गम्मत म्हणून मारी..

गम्मत म्हणून इंदुमती...—

धाड् धाड् आवाज करित गाडी प्लॅटफॉर्मभे घुसली. त्याबरोबर
गर्दी उसळली. गडबडीने रघुनाथ पाहिल्या वर्गाच्या दारांतून आंत घुसून
त्यानं खिडकीपाशी जागा पटकवली. क्षणभरांत गाडी पुन्हा धावू
लागली...

...गाडी तर सांपडली...सां .प..ड..ली...

किस्मत हमारे साथ है...काय मघाचा तो अवतार !...एका हातांत
बॅग.. दुसऱ्या हातांत होल्डॉल...केस पिंजारलेले...घामानें चेहरा डब-
डबलेला...धाप लागलेली..पळताहेत, पळताहेत...द्युत् !...

आतां गाडी सांपडली...मारी सांपडली...रात सांपडली...

जलनेवाले जला करे ...

माटुंगा येतांच रघुनाथ खडबडून भानावर येऊन खाली उतरून धक्का-
बुक्की करित बाहेर पडू लागला...

...—किस्मत हमारे साथ है..मग करा हवी तेवढी धक्काबुक्की.

बाहेर येतांच त्यानं एका टॅक्सीला खुणावले. गाडी जवळ येऊन उभी
राहतांच आंत बसत त्यानं बाटलीवाल्याच्या बंगल्याचा पत्ता दिला. गाडी
धावू लागली.

...आधी मारीची क्षमायाचना...या..च..ना...प्रेमयाचना..मारीला
उगीच दुखावळं दुपारीं...मारीनं काश्मीरी साडीच नेसली असेल काय ?

...ते भावूक टपोरे डोळे..ती मोहक जिवणी...तें रसरशीत यौवन...
आणि मग काय ती रात्र आपलीच...

घररं, घररं ! गाडी थांबतांच रघुनाथ अधीरपणानें उतरला आणि
पैसे चुकते करण्याआधीच छोटी पाऊलवाट तुडवीत.....

बंगल्यांत तर सामसूम दिसतेय ? पार्टी आटोपून मंडळींची पांगापांग
तर नाही झाली ?

तो दारापाशी आला. त्यानं घंटेची कळ दाबली. एकदां..दोनदां..

तीनदा. आंतून संथ पावलांचा फरशीवर आवाज..दिवा लावला. एक
स्थूल आंगाची पारशी म्हातारी बाई ट्रेलीसमधून डोकावून पाहून
विचारते—“ कोण पाहिजे ? ”

“ होमी कुठाय ? ”

“ होमी संध्याकाळीच भिलमैत्रीणीना घेऊन एम्पायर हॉटेलमधें
गेली आहे... ”

काय मूर्खपणा तरी ? होमी इतक्या माणसांना घरीं कसा जेवायला
घालील ? आधींच लक्षांत यायला हवं होतं आपल्या. आधीं चौकशी
करूं नाही आपण ?...

“ बरं जातों मी — ” खट्टू होऊन रघुनाथ परत वळला. म्हातारी
विचारीत होती—“ कोण आलं होतं म्हणून सांगूं ? ” रघुनाथला वळून
उत्तर देखील द्यावेंसें वाटलें नाही. परत येऊन तो टॅक्सीमधें बसला.
टॅक्सीवाला अदबीनें विचारतो—“ कुठं घेऊं गाडी ? ”

रघुनाथ म्हणतो—“ एम्पायर हॉटेल... ” गाडी भरारा धावूं लागली.

...जलनेवाले जला करे...एव्हांपावेतों मंडळींचें जेवणदेखील
आटोपलें असेल. आणि भूक तरी अशी सपाटून लागली आहे...आपण
स्नानाबळीत जेबलो तें काय जेवण म्हणायचं ? काय ती कडंग पोळी...
आंबलेली भाजी...आं...ब...ले...ली...

आंबलेली माया, आं ब ले ली म म ता...मा...री...

मारीला घेऊन तिच्या घरीं गेल्यावर तिला म्हणायचं—“ ए छोकरी, आपल्याला बुवा भूक लागलीय!...” अहो पण या वेळेला काय करून घालूं तुम्हाला ? जेवणखाण तरी आटोपून यायचंत...’...“ मला तूं हवी होतीस...त्यापुढं जेवणखाण कसं सुचणार ? ”...“ चला ! यू नॉटी डेव्हील...आणि सकाळी काय म्हणत होती स्वारी कीं...” “ उं ! सकाळचं जाऊंदे ग...सकाळचा रघुनाथ होता बावळा...आतां कुठं उरलाय तो रघुनाथ !...आंबलेली माया पिऊन या रघुनाथचं डोकं झिंगलंय तोपर्यंत तुला काळजी नाही !...” “ बरं काय करूं ? ऑप्लेट खाणार ? ”... “ नाहीतर काय पुरणपोळी करणार आहेस ? ”... पु...र...ण...पो...ळी...“ रघुनाथला किनई पुरणपोळी फार आवडते सूनवाई...”...“ पण आई ! कशाला तूं हा त्रास घेते आहेस ! अग तूं आजारी आहेस, नाही का ? ”...“ अरे त्रास कसला त्यांत ? कधीतरी वर्षासहा महिन्यानीं माझा बाबा घरीं यायचा ”...बा...बा... “ बाबा, तुम्ही मुंबईला कां राहातां हो ? ”...“ कां म्हणजे नोकरी करण्यासाठी मला मुंबईला रहावं लागतं ”...“नोकरी कशाला करायची ? ”... “मग पैसे कसे मिळायचे ?”...“ मग आणांना इथं पेन्शन मिळतं की ! तुम्ही कां नाही घेत पेन्शन ? आम्ही आपलं तुमची रोज वाट बघावी...”...

वा ट ब घा य ची...

“ काल रात्रीं स्वारी यायची म्हणून माझ्या डोळ्याला डोळा लागला नाही ”...

“ साडेसहाला वेळ दिली होती तुम्ही मला आणि तासभर उशीरां उगवतां आहांत ? मी आज मुळीं तुमच्याशीं बोलणारच नाही !”

“ पाहूं रे कीती वाट जिवलगा...” रघुनाथ गुणगुणू लागला. टॅक्सी एम्पायर हॉटेलाच्या पोर्चमध्ये येऊन थडकली. दाराशी घुटमळगारे एक-दोन चपराशी मोटार दिसतांच पुढे झाले. आणि दार उघडून सलाम करून उभे राहिले. रघुनाथ खाली उतरला आणि टॅक्सीचे बिल भागवून होमीची चौकशी करू लागला. तोंच-

“हॅलो डालींगसाहेब?” होमीचा आवाज आला. रघुनाथने हॉटेलबाहेर प्रसन्न झगझगीत उद्यानांत एका कोपऱ्यांत नजर टाकली. उद्यानांत मोकळ्यावर रोषणाईचा थाट उडवून मंडळीचे हास्यविनोदांत भोजन चालले होते. तिथून रघुनाथला पाहून बाटलीवाला ओरडला. आणि भोजन अर्धवट टाकून रघुनाथकडे आपले स्थूल पोट आंवरीत धांवला. रघुनाथचे डोळे भिरीभिरी मंडळींच्यावरून फिरले. पण त्याला मारी कुठंच दिसली नाही.

“ आतां उगवतो आहेस तू ? ” होमी त्याचे खांदे गदगदा हलवीत खुषीत गुरगुरला-“ रंगाचा वेरंग करणारा गद्दा आहेस तूं...”

“ तें राहूंदे. मला आधी सांग, मारी कुठाय ? ”

“ मला विचारतो आहेस आणखी ? तूं येत नाहीस असं कळल्यावर ती कशाला फिरतेय इकडे ? ”

“ म्हणजे ? मारी आलीच नाही ? ”

“ येत नाही म्हणून तिचा फोन आला. आम्हांला वाटलं तुम्ही-दोघांनीं मिळून चाट मारलीत आम्हांला आणि...”

“ म्हणजे गेली तरी कुठं ही पोरगी ? घरी ? ”

“ जाऊं दे रे , ब्हाय वरी ? ये इकडे. तुझ्या नवीन दोन पोरींच्या ओळखी करून देतो. जेवण ब्हायचंय ना अजून तुझं ? ”

“ माफ कर मला, आज या वेळेला आग्रह करूं नकोस मला तूं-मारीला भेटलंच पाहिजे मला. ”

“ कांहीं रागवारागवी झालीय वाटतं ? खूप उल्लू के पठे आहांत झालं. थांब, थोडं खाऊन जा... ”

“ नो नो, आय मस्ट गो ! गुड नाइट ! ”

होमी कांहीं प्रत्युत्तर करणार तेवढ्यांत रघुनाथ बाहेर पडला. आणि रस्ता ओलाडू लागला. दोन चौक ओलांडून बस स्टॉपवर तो येऊन पोचला. बससाठी उभी असलेली रांग पाहून त्याचें मन चिडचिड करीत उठलें. त्यानं आजुबाजूला पाहिलें, टॅक्सी नव्हती की व्हिक्टोरिया नव्हती. चडफडत रांगेमधल्या शेवटच्या माणसामागें जाऊन तो उभा राहिला ...—आतां घरीं देखील मारी नसली म्हणजे !.. चला बोर्डींगमध्ये खोर्लीत आडथाकडे पाहून दिवसावर रात्र उगाळायला...

नाहींतर खजीनदाराबरोबर अचकट विचकट गप्पा मारायला...

नाहींतर आणापॉईटवर शेजारीं ब्रीज खेळायला...

आंबलेल्या गप्पा मन थकेतोपर्यंत...

ब्रीजचा अड्डा डोकें शिणेतोपर्यंत...

घोरासुराचें आख्यान डोळे मिटेतोपर्यंत ..

सकाळ झाली की आहेच पुन्हा नऊ पस्तीसची लोकल...

रघुनाथच्या मागें-पांच मिनीटांत सात आठ दहा माणसांची रांग वाढत गेली. त्याच्या मागेंच एक गुजराथी जोडपें उभें होतें. त्यांची छोटी तीन वर्षांची एक गुटगुटीत मुलगी मोठी छान, तरतरीत आणि बाळसेदार होती. रांगेंतल्या प्रत्येक माणसानें माना मुरडून पुन्हा पुन्हा तिला न्याहाळावें अशी गोजिरवाणी होती. ती कसली रांगेंत उभी राहते ? दुडुदुडू इकडे तिकडे धांवून, रांगेंतली आपली जागा सांभाळ-णाऱ्या आईबापांना तिनें पुरे पुरे करून सोडलें. रघुनाथच्या हातांत आंगठी चमकत होती, ती त्या छोकरीनें पाहिली आणि युगायुगांची ओळख असावी तशी ती झटकन् त्याच्या जबळ येऊन त्याच्या हाताशी

सलगी कऱं लागली. रघुनाथनं तिऱ्याकडे पाहिलं. त्याला ती एकदम आवडली. तो प्रसन्नपणें हंसला. तीहि निऱ्यापणें सहजगत्या त्याऱ्याकडे पाहून हंसली. आणि त्या दोघांची ओळख झाली. रघुनाथनें खालीं वांकून तिला उचलून घेतलें. आणि तो तिऱ्या बोंबऱ्या भाषेंत तिऱ्याशीं लडिवाळपणें बोलूं लागला.-

...निमाहि अशीच गुटगुटीत नि गोऱिरवाऱ्णा असेल...अशीच बंड झाली असेल...असेच खडीसाखरेसारखे लाडे लाडे चाळे...लाडे लाडे बोल...

चारशें मैल दूर. .चार सहा महिने दूर...

तिऱ्यासारखं बोंबडं बोलून तो तिला खेळवूं लागला. तिला वाकोल्या दाखवून खदखदा हंसवू लागला. रांगेंतील आंबलेलीं माणसें ही बिनपैशानें होणारी करमणूक माना मुरडून वांकून पाहूं लागलीं. आणि दिलखुलासपणें तीहि हंसूं लागलीं. मुलीऱ्या आईबापाना मूठभर मांस चढलें. थालींतून पेपरमिट विकणारा एक पोऱ्या आला. त्याकडून रघुनाथनें पेपरमिट विकत घेतलें. आणि तिऱ्या छोक्या मुठी उदारपणें भरल्या. उरलेल्या गोळ्या खिशात टाकल्या. ती जास्तच लाघवीपणानें त्याला बिलगली. त्यानें मग खिशांतून रेशमी रुमाल बाहेर काढला आणि त्याचा उंदीर करून तिऱ्या हातांत दिऱ्या. ती खूप हंसली आणि तिनं उंदरावर उडी घालून तो पटकावला. तो देईनाच. मुलीऱ्या आईबापांनाहि कौतुक वाटलें आणि तेहि रघुनाथशीं हवापाण्यावर बोलूं लागले. इतक्यांत--

धाड् धाड् करीत बस आली. कंडक्टरनें रांगेंतील माणसें मोजून सोडूं लागला. रघुनाथ छोकरीला कडेवर घेऊन पुढें पुढें सरकत होता. तो दारांतून आंत चढला आणि कंडक्टरनें तो शेवटचाच नंबर म्हणून पुकारलें. रघुनाथनें त्या गुजराती जोडप्याबद्दल रदबदली केली, पण ब्यर्थ. कंडक्टर

नियमांच्या हुकूमाचा ताबेदार. नाईकाजानें रघुनाथनें छोकरीला तिच्या आईच्या स्वाधीन केली. ती छोकरी तरी वस्ताद अशी की, आईकडे जातां जाईना. आईनें तिला बळानें ओढून घेतलें तर ती रडूं लागली. जाणाऱ्या बसकडे हात करून म्हणते--“ टाटा ! टाटा ! ” सशासारखे तिचे गोजीरवाणे डोळे भरून आलेले पाहून रघुनाथला पोटांत कालवल्या-सारखे झालें. डोळ्यासमोर अंधेरी आली. धडपडत टेंचकाळत तो कसातरी बाकावर जाऊन आदळला.

पुन्हा बस धावूं लागली. रघुनाथनें धांवत्या बसमधून पुन्हा डोकावून नजरेला ताण देऊन पाहिलें. गोजीरवाणा बोबडा ससा हात उंचावून “ टाटा, टाटा ” करित होता.

बोबडा ससा उंचावूनी पंजा
 अनोळख्या कोणा मुशाफीराला करतो --“ टाटा ! ”
 कोण्या देशाचा, कोठल्या प्रान्ताचा रहिवासी हा ?
 सत्ययुगांतील विश्वासानें या रांगेमधल्या फीरस्त्यालाहि
 बिलगूनी यां करीतो 'आपूला'
 सहवासानें क्षणभराच्या
 उभवी इमला हिरव्या निळ्या नाजूक धाग्यांचा !
 आणि आतां जेव्हां—
 तटा..तटा..तटा..तुटले धागे जीवनांतल्या खेचाखेचीमधें,
 कोसळे सशाचा स्वप्नाळू रंगीत ढगांचा इमला !
 इमल्यांतल्या नाजूक विश्वाचा होतां चोळामोळा,
 आक्रंदूं लागे दीनवाणा ससा !
 रबरी रेशमी कापसाचे गाल
 फुग्यासारखें फुगले भण्ण.
 रुसून रडून नाकाचाहि शेंडा जाहला लाल.
 हंसरे भीतरे सशाचे डोळे
 कोण्या जन्मीच्या आठवणीनें पाझरूं लागती

मुशाफीराला जातांना पाहून
 कधीहि न जो भेटायचा वा दिसायचा आतां
 बोवड्या सशाला ?

सशाच्या ओठांत मायेचा परीस
 आईनें दिला, पदराआडचें जीवन अर्पून !
 ओठांचा परीस लागतां जराशीं-
 सुवर्णानंदानें उजळूं लागले रांगेमधले पोलादी पुतळे.
 पायाणालाहि फुटूं लागली आपुलकीची हिरवी पालवी.
 सशानें गुंफील सहजतेनें
 बोवड्या बोलांच्या लाळेनें आपुलें विसतंतु जाळें !
 आढ्यतेखोर पोलादी जंतूहि
 बोवड्या बोलांच्या जाळ्यांत जाहले क्षणापुरते जीवनमुक्त !
 सशाच्या जाळ्यांत जीवनशक्ति !
 सशाच्या जाळ्यांत जीवनमुक्ति !
 सशाच्या स्पर्शानें
 भरून आलें धूसर अंबर.
 विपळ्या उन्हांत रुमझुमूं लागे नागवा पाऊस.
 सप्तरंगामधें नाचूं लागलें
 पश्चिमेस कोठें
 विविध भावांचें इंद्रधनुष्य.
 घोघरींच्या महादेवांचे
 हजारों कोपीष्ट तिसरे डोळे
 मिजून निवाले सशाच्या दृष्टींत.
 कोण्या देशाचा, कोठल्या प्रांताचा रहिवासी हा ?
 बोबडा ससा उंचावूनी पंजा
 अनोळख्या कोणा मुशाफीराला करतो-“ टाटा ”...

बस धांवत होती.

तें दीड मिनीटाचें वात्सल्य...तुडवून...तुडवून

त्यावर चुरलेली खडी आणि आंबलेली चिकट माया ओतून...
आणि भला मोठा अजस्र षळ फिरवून...चापून...चोपून...
गुळगुळीत घासून घासून...

त्या गुळगुळीत रस्त्यावरून बस डौलांत धांवत होती.

रघुनाथने उद्विग्नतेने समोर पाहिलं. बसच्या आंतल्या बाजूला चारी
कडांना वरच्या बाजूला निरनिराळ्या जाहिराती लटकलेल्या होत्या.
त्याच्या समोरचीच जाहिरात म्हणत होती-

“ दुसऱ्याची रेशनकाडें वापरणें हा गुन्हा आहे. ”

आणि त्याच्यापलीकडेच दुसरी जाहिरात ओरडून सांगत होती-

“ कॉलरा प्रतिबंधक लस टोंचून घ्या...

०००...दुसऱ्याच्या मुलांच्यावर माया करणें हा गुन्हा आहे...

...वात्सल्य-प्रतिबंधक लस टोंचून घ्या...

..परस्त्रीवर प्रेम करणें हा गुन्हा आहे...

...प्रणय-प्रतिबंधक लस टोंचून घ्या...

...लस...ल...स...डॉ...कट...र...

“ डॉक्टर आहेत का ? ”

“या, मीच डॉक्टर...काय काम आहे ? मुद्रेवरून तर आजारी दिसतां
खरें ना ? ”

“ तुम्ही तयार केलेली लस टोंचून घ्यायला आलोंय मी. ”

“ असं होय ? कोणती लस घेणार टोंचून ? प्रणय-प्रतिबंधक की
वात्सल्य-प्रतिबंधक ? ”

“ दोन्ही प्रकार टाका टोंचून मला. ”

“ बायकां मुलं घरदार कुठं आहे तुमचें ? ”

“ कोंकणांत. चारशें मैल दूर. ”

“ किती दिवसांनी जास्त घरी ? हो, म्हणजे त्या मानानें डोस तयार

करायला हवा. बोलून चालून लसच ती. आपण डोस तयार करावा या मानाने परिणाम टिकायचा.

“ एकदां टोंचून घेतली तुमची लस, म्हणजे किती दिवस बायका-मुलांची आणि घरादाराची आठवण येत नाही माणसाला ? ”

“ तेंच सांगितलं ना, लस तयार करण्यावर अवलंबून आहे तें. परवांच एका निर्वासितांच्या जथ्याला टोंचलं मी, त्यामुळं तर त्यांना जन्मभर रादादाराची याद येणार नाही...

“ नको नको, मला फक्त सहा महिने पुरेल इतका... ”

“ ठीक आहे, आपण काय, फक्त सहा महिने परिणाम टिकेल असाच डोस तयार करूं म्हणजे झालं...

“एकदां टोंचून घेतलं म्हणजे सहा महिने अगदीं बघायला नको ना ?”

“त्याची काळजीच सोडा तुम्ही. युद्धकालापासून दवाखाना घातला आहे मी. माझ्या पेशंटना विचाराना एकदां..हं. या इकडे..

या पूर्वी केव्हां लस टोंचून घेतली होती तुम्ही ? ”

“पहिलीच वेळ आहे माझी ही..”

“काय पहिलीच ? मुंबईत नवीन आलेले दिसताय तुम्ही ?”

“आठ वर्षे आहे मी इथें.. ”

आठ वर्षे ? माय गॉड! घरादाराशिवाय ? खरंच ? यू आर रिअली ए वंडरफुल केस...

वं..ड..र..फु .ल..ब्यु..टी..फु..ल..

मा..री..-

गच्चकन् गच्चका बसून बस उभी राहिली. जुनाथ ठेचकाळत खाली उतरला. रस्ता ओलांडून तुरळक वस्तीच्या एका आड रस्त्यावरून तो प्रथमप निघाला. विजेच्या रोषणाईचा झगझगाट संपला होता. स्वच्छ

चंद्रप्रकाशांत उजळलेला डांबरी रस्ता तुडवत तो चालला होता. टोलेजंग इमारती मार्गे पडल्या आणि बसक्या बंगल्यांची रांग सुरू झाली.

पलीकडच्या रेडचर्चला वळसा घातला की मारीच्या बंगल्याचे फाटक...

फाटक उघडून पायऱ्या उतरून खाली बगीच्यांत...

बगीच्यांतून पोर्चमधे...पोर्चमधून दारावरील घंटेची कळ...

पावलांचा आवाज ..“ अय्या, कोण ? रघुनाथ ? तुम्ही आलांत ? ”

“ वेडी, तुला काय वाटलं, मी खरंच गांबी गेलों म्हणून ? तुम्ही आपली मी गम्मत केली...आणि... ”

...“ कांहीं इकडं तिकडं बघू नका. घरांत कोणीसुद्धां नाही. अगदीं तुम्ही आणि मी. मला तुमच्याशीं किती किती बोलायचं...”

“ हो हो, पण मला कपडे तर बदलू देशील ना ?... ”

...किस्मत हमारे साथ है...

रघुनाथ रेडचर्चला वळसा घालून आला आणि मारीचा बंगला त्याच्या दृष्टिपथांत येतांच—

बंगल्यांत दिवे तर लागलेले खिडक्यांच्या उजळलेल्या तावदानावरून दिसताहेत. मारी नक्कीच घरी आहे. आतां काय ?... जलनेवाले जला करे...

अधीरतेनें पावलं उचलीत तो फाटकापाशीं आला. एकदम त्यानं फाटकाच्या कडीला हात घातला. आणि—कदाचित तो लाडीकपडे ओरडलाहि असता “—माऱीऱ—!”

पण त्याची नजर सहज समोरच्या उद्यानांत गेली. आणि तो एकदम चंपापला ! यक्कला ! घाबरा झाला ! तेथल्या तेथे थिजला !

खाली बागेत हीदाजवळ चांदण्यांत मारी उभी होती. पण ती एकटी

नव्हती. कुण्या सडसडीत उंच तक्षणाने प्रणयचेष्टा करतांना तिला जबरदस्तीने आपल्या बाहुपाशांत गोळा केली होती.

रघुनाथचे ओठ थरथरू लागले. आंगाला नखशिखांत घाम सुटला.

घशाला कोरड पडली. सारे विश्व उलटें पालटें होत आहे, असे त्याला वाटलें. लाचार नजरेने तो ते दृश्य पाहूं लागला.

हळू हळू तिचे हातहि त्या तक्षणाच्या गळ्याभोंवतीं पडले. घट्ट-घट्ट होऊं लागले. आणि त्यानं तिचं प्रदीर्घ चुंबन घेतलं.

एकदां, दोनदां, तीनदां,...आणि मग दगामस्ती करीत ती त्याच्या बाहुपाशांतून निसटली. आणि—“डाऱ्ऱींग ! डाऱ्ऱींग !” असे लडिवाळपणे त्या तक्षणाला आव्हानीत ती पोर्चमधून आंत बंगल्यांत पळाली. पाठोपाठ तो तरुणहि कामातुर झाल्याप्रमाणे लंपटपणे धांवत तिचा पाठ-लाग करीत तिच्या मागोमाग आंत गेला. जातां जातां त्यानं दार लावून घेतलं. आणि बोल्ट सरकावला. रघुनाथने तो बोल्ट ऐकला आणि—

...रसरसून उद्रेक होऊन उसळलेला लाव्हा रस भूगर्भालाच बेचिराख करीत आंत आंत जाऊं लागला. आकाशांतले काळेकभिन्न दग एक-मेकांवर अंधारात फुंकार सोडूं लागले, नरभक्ष मिळालेल्या अजगराने प्रचंड झाडाला वेटोळी घालून ती आवळत आंतलीं हाडे कडकडा फोडण्याला आरंभ केला. मातीच्या टिपळातून डोकावणारी असंख्य इवलीं गवताचीं पातीं आंतल्या आंत मुसमुसूं लागलीं. हिरव्यागार पानांनीं डवरलेले प्रचंड अरण्य वपतां वपतां सुकून पिवळें फटफटीत पडलें. सुकलेलीं पाने संजावाताबरोबर सळसळत वाट फुटेल तिकडे पळूं लागलीं. आणि नुसते झाडांचे प्रचंड खराटे डोलावूं लागले...

त्याला आणि तिला...?

नको, तिला एकटीलाच...

गळा दाबून दाबून...

भट्टीत धालून भाजून भाजून...

प्रचंड रोलरखाली चिरडून चिरडून...घूस...काळी घूस...

निस्तेज डोळे...निळे डोळे...इंदुमती...

मला इंदुमती हवी आहे...मला इंदुमती हवी आहे.

...शिल्लक नाही...

मग मला गौरी हवी आहे...

...मिळायची नाही...बाईमाणूस पाहून गमजा करूं नका. मार खाल.

म...रा...ल...शरीर तासलें जाऊन हाडांचा सांपळा तेवढा जाईल
रुग्णालयांतील प्रयोगशाळा सजवायला...

मला मारी हवी आहे...

आतां शक्य नाही. मघाशीं कां नाही घेतलीत ? आतां माल खपला.

त्यावेळीं तुम्हांला घरच्या मायाममतेची शिंग चढली होती ना ?

दुसरा माल दाखवूं ? दुसऱ्या मुर्लीच्या ओळखी करून देऊं ?

...शरीर म्हणजे काय बाजार आहे ?

...नुसतें शरीरच कां ? मन देखील...

—०— —०— —०—

इंदुमती नाही तर गौरी...

गौरी नाही तर मारी...

मारी नाही तर आणखी कोणीतरी...

दाम रोख तर माल चोख...

संतापानं जळफळत रघुनाथनं बंगल्याकडे पाठ फिरवली आणि तो
दिसेल त्या रस्त्याने वेडगळ्यासारखा चालूं लागला.

इंदुमती नाही तर गौरी...

गौरी नाही तर मारी...

मारी नाही तर आणखी कोणी तरी...

फ...टा..क...डी...दाम रोख तर मा...ल...चो...ख...

गल्लीमागून गल्ली, रस्त्यामागून रस्ते, चौकामागून चौक ओलांडत रघुनाथ चालला होता. झोंपेत चालणारा माणूस चालतो त्याप्रमाणे ! गारठलेल्या संवेदनांनी ! टूँस येत होत्या, जात होत्या. चौचाकी गाड्या रखडत होत्या. मोटारी आडवे उभे फराटे मारीत धांवत होत्या. माणसे धक्काबुक्की करीत घाईने जात येत होती.

बंदुकीच्या गोळीने घायाळ झालेल्या कुत्र्याने रस्त्यावर रक्ताचे थारोळे सांचवीत फरफटत जावे तसा रघुनाथ रेंगाळत ठेंककाळत चालला होता. कपड्यावरील अत्तराचा गंध फिदीफिदी हंसतोय...

चकचकीत बुटावरील पॉलीस फिदीफिदी हंसतेय...

चापचोपून बसवलेले आणि आतां पिजारलेले केस फिदीफिदी हंसताहेत.

गाडी घोडे, मोटारी, विजेची रोषणाई, उंच उंच इमले नि त्यावर लुकलुकणाऱ्या खिडक्या फिदीफिदी हंसताहेत...

हंसून म्हणतात—जलनेवाले जला करे...

“ अहो मिस्टर, जरा समोर बघून चाला की ? खुशाल दुसऱ्यांच्या बायकांना धक्के मारून चाललां आहांत...? ”

रघुनाथ दचकून भानावर आला. सुटाबुटांतला एक संभावीत कुणा देखण्या तरुणीला घेऊन चालला होता. तंद्रीत चाललेल्या रघुनाथाचा बाईला धक्का लागतांच ती अस्फुट किंचाळली आणि तिचे श्रीयुत रघुनाथवर खेंकसले. रघुनाथ एकदम भडकला आणि भांडणतंडा करण्यासाठी तो मार्गे वळला. पण काय झाले ते त्याच्या डोक्यांत प्रकाशण्यापूर्वीच ती दोघे दृष्टीपार झाली होती.

पेटीत जातोय मोठ्या...पायांत छत्री घालून ओढून सपशेल उताणा

आपटला पाहिजे तेव्हां समजेल...जशी कांहीं मुलखावेगळी या साहे-
बांनाच बायको मिळाली आहे...घर मिळालंय राहायला म्हणून बाय-
कोला मिरवून घेतोय बरोबर...एकटा हिंडून या मुंबईत मरून पहा म्हणावं...
बायको बसेल जन्मभर वाट पहात आणि तू जाशील बेवारशी ठरून
रुग्णालयांतील प्रयोगशाळेत सांगाड्याच्या प्रदर्शनांत भर घालायला...

...“ कृष्णा माझा पदर धरू नको सोड...”

पलीकडच्या देवळातल्या सभामंडगांत त्रिजेच्या झगझमाटांत बाया-
बापड्यांची गर्दी जमली होती. म्हातारेकोतारेहि खूप दाटीदाटीने बसले
होते. मारे पुढची जागा पकडून आणि रंगांत येऊन हरदासबुवा एक-
नाथाची गौळण गात होते. सभामंडपाशी येऊन गर्दीच्या मार्गे उभे
राहून टाचा उंचावून त्यानं हरदासबुवांची सुरत न्याहाळली. साठ
वर्षांचा म्हातारा, पण कसा लालबुंद तुकतुकीत दिसत होता डोळे भुंवया
उडवून, खांकरून खोकून कसा मजेदारपणे मिस्कीलपणे बोलत होता.
गाणे संपवून कथाभाग पुढे चालवीत तो म्हणत होता, “ तेव्हा जेहत्ते
कालाच्या ठायी साक्षात भगवंतानीं, विश्वरूप धारण करणाऱ्या परमा-
त्म्यांनीं, आणि महाराज सायंकाळच्या वेळीं चंद्रप्रकाशांत यमुनेच्या
कांठीं गोकुळांतल्या गोपींच्या बरोबर रासक्रीडा आरंभिली. नदीकांठीं
वस्त्रे ठेवून घडीभर निश्चितपणे जलाशयांत क्रीडा करण्यासाठीं उतर-
लेल्या गोपींना फसवून भगवंतांनीं त्यांचीं वस्त्रे झाडावर लपविलीं आणि...

रघुनाथचे डोळे जळजळायला लागले. सर्वांगाला ठणका लागला.
आणि गर्दी सोडून त्यानं पुन्हां फूटपाथचा मार्ग धरला. एका भव्य
चित्रपटगृहावरून तो जाऊं लागला. चित्रपटगृहाच्या प्रशस्त झगझगीत
आवारांत स्त्रीपुरुषांची खेचाखेच झाली होती. तिकीटाच्या दाराशीं एक
लॉब्रलचक्र रांग लागली होती. रघुनाथचे पाय न कळत घोटाळले. आवा-
रांतल्या स्त्रीपुरुषांचा अमर्याद उत्साह तो अनिमिष नेत्रांनीं पाहू लागला.

प्रत्येकाच्या मुखावर आनंद उल्हास कसा थुईथुई उसळत होता. स्त्रीपुरुष गटागटाने हास्यविनोदाचे फवारे उडवत आबारांत जात होते आणि इतिकीटें हातीं पडताच आंत शिरत होते....कोणाचे मित्र मैत्रिणी...

कोणाचे भाऊ बहिणी...

कोणाचे आईबाप...

कोणाची प्रेयसी, कोणाची लाडकी पत्नी...

आणि आपण ? एकटे उभे राहिलो आहोत बुभुक्षित डोळ्यांचें पारणें फेडीत...घर आठवतां म...न...डु...च...म...ळें--

“ धांवा...धांवा...धांवा...” पलीकडच्या एका गल्लीतून एकदम मोठा गलका ऐकूं आला. रघुनाथ घाईनें काय झालें तें बघण्यासाठीं तिकडे धांवला. “ मारा...ठोका...चेचा...साल्याला...बाईची अब्बू घेतो...” गर्दीचा प्रचंड लोंढा आरडाओरड करीत गल्लीतून बाहेर पडला. रघुनाथ लग्नगीनें गर्दीत घुसून पाहूं लागला. आणि जमलेल्या माणसांना बाजूला सारीत चौकशी करूं लागला.

एक निग्रो सैनिक रक्तबंबाळ होऊन अस्ताव्यस्त पसरला होता ? आणि एक सतरा अठरा वर्षांची अल्लड रूपवती तरुणी घाबरून उमसून रडत गर्दीत बाजूला उभी होती. भोंवतालचे पराक्रमी बघे सुरसुरून शिव्यागाळी करीत तिचा कैवार घेऊन त्या निग्रो सैनिकाला लायाबुकक्यांनीं झोडपत होते.

पलीकडच्या गल्लीतून ती तक्षणी रात्रीची एकटीच येत आहे असें पाहून या रस्त्यावर घोटाळणाऱ्या निग्रो सैनिकानें तिचा विनयभंग केला. त्याचें प्रायश्चित्त...

—विनयभंग म्हणजे...तिला जबरदस्तीनें बाहुपाशांत घेतली...तिचीं
चुंबनें घेतलीं...

त्या पाठमोऱ्या तरुणानें जसे मारीला कवटाळलें तसेंच...—त्या गदींत रघुनाथ एकटाच काय तो सभ्य पोशाखांतला ‘ जंटलमन ’ होता. बाकी सारे पानपट्टीवाले आणि हॉटेलमधले कपवशीवालेच ! रघुनाथला पाहतांच ती भेदरलेली अल्लड कुमारिका, अनोळखीपणा विसरून त्याला बिलगली. रघुनाथनं तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत तिची समजूत घातली. त्यानें असहाय निग्रोवर तुटून पडलेल्या नीतिरक्षकांचें निवारण केलें. आणि एकंदर प्रकरणाची तो पुढाकार घेऊन निरवानिरव करूं लागला. तितक्यांत पोलीस उगवले; आणि सहाजिकच बघे पळाले. जखमी निग्रोला पोलीसानें ताब्यांत घेतलें आणि त्याची इस्पितळात सुरक्षितपणें रवानगी केली. नंतर रघुनाथकडून मामुली नोंदी करून घेतां घेतां त्यानें विचारलें—

“ या बाई तुमच्या पत्नी वाटतं ? ”

रघुनाथला एकदम असंख्य गुदगुल्या झाल्या. पण त्या तरुणीच्या मुखाकडे पहातांच तो एकदम गांगरून गेला. तो चांचरत म्हणाला—

“ छे, छे या माझ्या...”

ती तरुणी प्रसन्नपणें हसली आणि म्हणाली— “माझे भाऊ आहेत हे.”

पोलीसानें एकदां रोखून दोघाकडे पाहिलें आणि पुन्हा तो नोंद करून घेऊं लागला.

रघुनाथ एकाएकी शरमिदा झाला. कुठेंतरी आंत कांहीं तरी दुखावलें.

आणि त्याच्या कळा त्याला सहन होईनात. त्यानें तिच्या मुखावरील अल्लडपणा आणि निष्पापपणा पाहिला आणि त्याची त्यालाच लाज वाटूं लागली. पसंग टळला. तिला घरीं पोंचविण्याची जबाबदारी रघुनाथवर सोंपवून पोलीस चालता झाला.

रघुनाथनं म्हटलं—“ हं ! चला आतां घर दाखवा मला तुमचं. तुम्हाला घरीं पोंचवून जायला हवं मला. ” पण तेवढ्यांत त्यानं तिची

मुद्रा न्याहाळली. ती थकून गेली होती. घामानं डवडवली होती. त्यानं तिला मायेनं म्हटलं—“ या समोरच्या हॉटेलमध्ये कॉफी घेतली तर कांहीं हरकत आहे का तुमची ? तेवढीच तुम्हाला हुषारी येईल ! ”

“ चला, माझी हरकत नाही कांहीं. ”

तिला घेऊन रघुनाथ कॉफी हौसमध्ये गेला. एका टेबलावर समोरा-समोर बसून त्यांचे कॉफीपान सुरू झाले. पोलीस गेल्यापासून तिच्या तोंडाची जी टकळी सुरू झाली होती ती कॉफीपान संपेपर्यंत. तिने आपल्यावर हा प्रसंग कसा ओढवला ते समग्र वर्णन करून सांगितले. आणि सांगतां सांगतां तिने पुन्हा एकदा रडून (आणि रघुनाथकडून समजावणी करून) घेतले. तिच्या मैत्रिणीचा वाढदिवस होता म्हणून घरी जायला तिला इतका उशीर झाला. त्या उत्सवांत ती इनकी रमली होती की रात्र झाल्याचे तिच्या लक्षांतच आले नाही. आणि भानावर येतांच घरी आईवडील रागावतील म्हणून तिने हा जवळचा आडमार्ग स्वीकारला. तों आडवळणावरच कोणी चांडाळाने तिच्यावर झडप घातली आणि...

त्याचे लक्ष होते कोठे ती काय सांगते त्याकडे ! आपण दोघे एका टेबलावर बसलेले पाहून किती बुभुक्षित संभावितांचे चोरटे डोळे आपल्यावर खिळले आहेत हे तो न्याहाळत होता.—

—हे सारे बुभुक्षित डोळे निर्वीष असले तरी त्या निग्रोप्रमाणेच मवाली आहेत ! प्रत्येक नजर म्हणते.. “ चैन आहे बुवा ”..

प्रत्येक निग्रोनजर सांगते—.. ‘ आतां काय रात्र आपलीच ’...

प्रत्येकाच्या डोळ्यांत पापण्याआड एकएक निग्रो लपला आहे...वरून मारे दाढी घोटघोटून झिळाई आणली आहे चेहऱ्याला, पण डॉक्टर-कडे जाऊन डॉके खोलून किती जळमटे सांचली आहेत ते पहा. विमलचा नवरा म्हणतो तेच खरे...

My dear friend, the word 'Gentleman' in 20th century means 'Impotence', and not 'Innocence....!'

नपुंसकता...निरागसता...

जमलेले सारे संभावित निष्पाप नव्हेत,तर न..पूं..स..क सं..भा..वि..त आणि महाराज आपण कोण ? विश्वामित्र महाराज आपण कोण ?—
रघुनाथच्यासमोर ती तहणी बसली होती. तिच्या पाठीशी प्रचंड आरसे उभे होते. त्यांतून रघुनाथ आपल्यामार्गे बसलेल्या संभावितांचे चेहरे न्याहाळीत होता. एकाएकी तो दचकला.—

त्याच्यामार्गेच पंधरा फुडावर दोन पारशी तहण बसले होते, त्यापैकी एका मिस्कील तहणाने समोरच्या तहणीकडे आपली बुभुक्षित नजर लावून आपला एक डोळा मिचकावला. रघुनाथने ते आरशांतून पाहिले. तिनेहि ते पाहिले असावे. कारण ती एकदम गोरीमोरी झाली. रघुनाथचे सभ्य रक्त आणि त्या रक्तांतील स्त्रीदाक्षिण्य चिडचिडत उसळले. आणि कांही भांडणतंटा करण्यासाठी तो उठणार होता. पण तेवढ्यांत त्या तहणीने त्याला आवरले. ती म्हणाली की या भागांत असेच मवाली हिंडत असतात. त्यांच्या का नादी लागायचे ?

...नक्की कोणाला उद्देशून म्हणाली हे ही बया ?

आपल्याला की या आसपासच्या संभावितांना ?...

प्रत्येक संभाविताच्या बुबुळांत लपलेला मवाली पापण्याच्या पडद्यांनी काय पण सफाईने झाकून टाकला आहे. कोणाला संशय देखील यायचा नाही...एकेकाच्या पापण्यावर सभ्यतेची आणि सौजन्याची, स्त्रीदाक्षिण्याची आणि सुसंस्कृततेची कारागिरानी लेणी खोदली आहेत लेणी... रस्त्याच्या कडेला एकाद्या पानपट्टीच्या दुकानांत एकादा लक्तरें आंगावर असलेला, अचकट विचकट बोलणारा मवाली खिदळतांना दिसला की संभावितांच्या डोळ्यांत अंगार उसळतो...हात फुरफुरं लागतात, आणि

कोषाचे शब्द ओठावर फोडणीप्रमाणे नाचू लागतात...पण हाच संभा-
वीत कधीकाळीं एकटाच अनोळखी रस्त्याने जायला लागू द्या. आणि
समोरून एकादी रूपवती स्त्री अधोवदनाने चालली आहे...मार्गे आणि पुढे
अंकुश टोचायला दुसरा कोणीहि संभावीत नाही...तात्रडतोत्र सरकाफरसे
खेचल्याप्रमाणे या कोरीव लेण्याच्या पापण्या मार्गे खाचेंत खेचल्या जातील
आणि आणि बुबुळांतला मवाली अधाशी नजरेनें, मार्गे माना मुरडून
मर्कटचेष्टा करूं लागेल.. अशी आहे ही संभावितांची दुनिया. आपणहि
त्यातलेच एक...

म्हणून तर ही छोकरी असे बोलली नाही ना ? आणि अशा विचित्र
नजरेनें म्हणूनच तर तिनें पाहिले नाही ना ! ...

छे छे, किती विश्वासाने, निष्पापपणे पहाते आहे ही आपल्याकडे.
मघाची ती नजर त्या संभावीत मवाल्यासाठीं...

आपल्यासाठीं ही गोड निष्पाप मायाळू दृष्टि....--

रघुनाथ दचकून भानावर आला. ती तरुणी पैसे देण्यासाठीं पर्स
उघडीत होती. तेवढ्यांत रघुनाथनें गडबडीनें तिला अडवून स्वतः बिल
चुकते केले आणि ती दोघे बाहेर पडली. रस्त्यानें चालतांना तिच्या
तोंडाची टकळी सारखी चालू होती. रघुनाथ घुम्यासारखा नुमता ऐकत
होता. त्याला वाटले की हिच्या तोंडाला कोणी टाळा ठोकला
तर बरे होईल.

तिच्या घरांत पाऊल टाकतांच तिच्या आई-वडिलांनीं, भावंडांनीं
आप्तेष्टांनीं सुटकेचे निःश्वास टाकले. ते सर्व काळजीतच होते. शोधा-
शोध सुरू झाली होती, तेवढ्यांत रघुनाथ तिला घेऊन येऊन पोचला.
तिनें पुन्हां एकदां रडत रडत आपल्यावरील प्रसंग घरांतील मंडळींना
कथन केला. आणि रघुनाथचा पराक्रम वर्णन करून सांगितला. तिच्या

आई—बापांनीं, भावंडांनीं, आप्तेष्टांनीं त्याचें कौतुक केलें. आदर दाखवला....

...पण यांतलें आपण काय केलें ? बध्यांच्या गर्दीत आपण घुसलों आणि नकळत नाइलाजानें आपल्याला सारें निस्तरावें लागलें. ही छोकरी म्हणते—आपण तिथें होतों म्हणून त्या प्रसंगांतून ती निभावली. नाहीतर... नाहीतर काय ? रघुनाथच्या ऐवजी दुसरा कोणी...दुसरा कोणी...दाम रोख तर माल चोख...—

तो सत्कार रघुनाथाला खुपू लागला. मोठ्या कष्टानें निरोप घेऊन त्या अनोळखी घरांतून तो उठला. ती तरुणी निरोप देण्यासाठीं जिन्यां—पर्यंत पुढें आली आणि अल्लडपणें हंसून म्हणते—

“ माझं नांव नाही विचारलंत ? मग ओळख कशी ठेवणार ? ”

“ सांगा इच्छा असली तर. ”

“ अनुराधा. ”

तेवढ्यांत घरांतील इतर मंडळीही तिथें आली आणि तिचे शब्द ओठांतच विरले. त्या मंडळींनीं रघुनाथाचे पुनःपुन्हां उपकार मानले पण त्याला त्यापैकीं कांहींच नको होते. चिडचिडत तो एकटाच बाहेर पडला. आणि नाकासमोरच्या रस्त्यानें झपझप जाऊ लागला.

एकटा...एकटा...एकटा...

चोर...ब्रदमाश...ढोंगी लेकाचे...तुमचे उपकार कसे मानावे ?
...कसे मानावे?...द्या मला तुमची अनुराधा...संकटाच्या वेळीं कशी विश्वासानं विलगली होती मला ...मी संकटाच्या वेळीं कुणाला विलगूं ?.....

...खरंच बाई, तुम्ही होतात म्हणून मी सहिसलामत सुटलें. नाहीतर त्या चांडाळानें माझी काय विटंबना मांडली असती कोण जाणे
...खरंच, तुमचे उपकार कसे मानूं मी ?...

...छे छे यात उपकाराचा काय प्रश्न ? माझं कर्तव्यच केलं मी...

ढोंग...ढोंग...ढोंग !

उपकार कसे मानूं मी ?

एक गोऽड चुंबन देऊन...

...चुंबन ? धांवा...धांवा...

...मारा, ठोका, चेचा साल्याला...दिसतोय चागला संभावीत...आणि
सभ्य कुमारिकेला चुंबन मागतोय..मिस्टर नांव काय तुमचं ?

...अरे हा तर मगाचा निग्रो सैनिक...पकडा पकडा...

...निग्रो कोण ? मी ? छे छे, अहो मी आपला रघुनाथ...

...बघातरी एकदां आपलें रूप...तो रक्ताळलेला सैनिकी पोशाख...ते
बटबटीत डोंळे..ते जाड चरबट ओठ..

अरे हा मी नव्हे...हा मी नव्हे...

असें सारेच म्हणतात...रणांगणावरून पळून येऊन इथे हे धंदे करता
होय ?...

रणांगणावरून पळून ?...मी कधीं रणांगणावर गेलों होतो ?...अहो तो
होमी बाटलीवाला...बर्माच्या लढाईतून पळून आला होता.आतां मोठा
ब्लॉक आर्टिस्ट झालाय. पण ब्रह्मदेशांत खूप गमती जमती केल्यात
हवारीनें. एका ब्रह्मी तरुणीवर अत्याचारदेखील केलाय त्यानें. विचारलं
तर अशी रसभरीतपणानें सांगतो ती हकीकत. आंगावर आपल्या शहारे
येतात. पण त्याला अजून मौज वाटते सांगतांनादेखील....

थकून गेलेला रघुनाथ एका ट्रॅमच्या नाक्यावर आला आणि तिथं
रेंगाळत उभा राहून तो ट्रॅमची वाट पाहूं लागला. पलीकडे पानपट्टीच्या
दुकानांत काहीं मवाली खदखदत होते. आणि चंगीभंगी पोषाख
केलेले लोक आकाशाकडे चोरटी नजर टाकीत रेंगाळत हिंडत होते....
...आकाशाकडे चोरटी नजर...हे असें वर काय पाहतात ? कोणाला

खुणावतात ?...चमचमणाऱ्या तारकांना?...अमरावतीतील अप्सरांना...

रघुनाथनेहि मान मुरडून वर पाहिलं. आणि...

...या तर खिडकीत नटून थटून बसलेल्या अप्सरा...

पुण्य करावें, अप्सरा लाटावी...सत्ययुगांतला कायदा...

पैसे मोजावे, अप्सरा उचलावी...कलीयुगांतला कायदा...

मला इंद्रुमती हवीय...शिल्लक नाही.

मला गौरी हवीय...मिळणार नाही.

मला मारी हवीय...मगशी कां नाही घेतलीस ? आतां माल खपला

दुसरा माल दाखवूं ? दुसऱ्या मुलींच्या ओळखी करून देऊं ? दुसरी कोण ? अनुराधा ? ती चालेल पण ..

तुम्हाला खूप चालेल हो...पण तिला चाललं पाहिजे ना ? कुलीन घराण्यांतील छोकरी आहे ती. पुढल्या वर्षी लग्न व्हायचंय तिचं. आपल्या सारखं बेवारशी जीवित जगायला जन्माला आली नाही ती. आणि महाराज आपली मानलेली बहीण आहे नव्हे काय ती ? असे शरमिंदे होऊं नका. तुमच्यासारख्या आंबलेल्या माणसांचीच सोय आहे ही... लग्नाच्या बाजारांत मिळणार नाही असा माल इथल्या बाजारांत मिळेल तुम्हांला. खिशांत भरपूर...

प्रेम नव्हे हं, पैसे असले की सणंगाला काय तोटा ? आज खास गोव्याहून नवीन माल आलाय तो तर पाहा...

...गो...व्या...हू...न...

रसरशीत यौवनानं मुसमुसलेल्या लावण्यलतिका...फार तर पंधरा सोळा वर्षांच्या...

पण मला नुसतं शरीर नकोय. मन हवंय, प्रेम हवंय...

प्रेम ? मुलखावेगळेच आहांत. घरोघर साखरेची पोती वाटली तर नको का म्हणणार आहे ? प्रेम गेलंय काळ्या बाजारांत...सरकारने.

नियंत्रण बसवलंय ना ? अहो, मायेचा आपुलकीचा शब्ददेखील दुर्मिळ झालाय आजकाल...सरकारनेच मायाममतेच्या कोठारांना पोलादी कुलपे ठोकली आहेत ना !...

आणि तुमच्यासारख्या पांढरपेशांना काळ्या बाजारांतलं प्रेम परवडणार नाही...सध्या असं करा...नुसतं शरीर तर घेवून चला ..

परदेशांतून प्रेमाचा म्हणा...मायेचा म्हणा...निदान अनुकपेचा तरी नक्कीच, नवीन सांठा येतांच बघू या एकादा सणंग तुम्हाला देतां येतोय का तें...

पण माझ्या प्रेमाची, मायेची माणसं कोंकणांत आहेत...

कोंकणांत ? लंकेंत सोन्याच्या विटा...खेड्यांत शेंकडों प्रचंड वाडे रिकामे पडले आहेत. इथं मुंबईत आहे का कांहीं त्यांचा उपयोग ! तसंच आहे हे...

पण प्रेमाशिवाय शरीर म्हणजे...

साखरेशिवाय चहा. होय ना ? तुम्ही म्हणजे बुवा फारच...

अजून या शहरी संस्कृतीला सरावला नाहीत तुम्ही. युद्धापूर्वीचा काळ संपला मेहेरवान...आतां “ युगें अष्टावीस विटेवरी तिष्ठत ” उभे राहिलांत तरी तो काळ पुन्हां यायचा नाही. आठ वर्षे या मुंबईत एके खानावळीत राहिलाय म्हणताय, आणि हे “ माया, ममता, प्रेम ” शब्द तुमच्या जिभेवरून अजून कसे धुवून गेले नाहीत ?

तल्लफ आली असली तर घाला चहांत गूळ नि प्या आंबट चेहर करीत. कोण काय करणार ? आजचा जमानाच तसा आहे...

...“ प्रेम लाभे प्रेमळाला, त्याग त्याची ही कसोटी ”...

...काळ बदललाय महाराज...प्रेमासाठी आतां त्याग करावा लागू नाही...तुम्हाला प्रेमाचे, मायेचे, आपुलकीचे शब्द ऐकायचे आहे काय ?...मग पाह्या गंमत करून...हिरव्या निळ्या नोटांनीं खिसे ग

भरा आणि तोंडदेखल्या दंतपंक्ति विचकणाऱ्या दोस्तापासून सदोदित कुठला तरी फंड काढणाऱ्या देशभक्तापर्यंत सडळ हाताने खैरात करीत चला...पहा तर चमत्कार...ही हिरवी निळी माया जवळ आहे तों पर्यंतच हं...

...असे गोड शब्द ऐकायला मिळतील...मऊ मऊ भावनांच्या पाय-घड्यावरून चालायला मिळेल...कल्पनेच्या एयर कंडीशन्ड कोचमधून भिरवले जाल महाराज! आहांत कुठं...अशा आहेत या 'कल्चर्ड' भावना...अस्सल हव्या आहेत कोणाला?... .

म्हणून म्हणतो...तल्लफ आलीय तर सध्या नुसतें शरीर घेऊन चला ...पैसे आहेत खुळखुळत खिशांत म्हणून सांगतो...

रघुनाथ दचकला त्याच्या पाठीवर कोणीतरी थाप मारली, आणि ओरडले-“ भले रघुनाथराव...” चमकून त्यानं वळून पाहिलं. प्रेस-मॅनेजर रेवाशंकर उभा होता.

“ कोण रेवाशंकर तुम्ही इथं कसे ? पार्टी आढोपळी इतक्यांत ? ”

“ मी इथं कसा ? म्हणजे हा प्रश्न मीं तुम्हाला विचारायचा कीं तुम्ही मला ? मी इथला नेहमींचाच फिरस्ता आहे. पण तुम्ही इथं कसे ? कोंकणांत गेला होतां ना तुम्ही ? कीं इथं होतं तुमचं कोंकण ? ”

रघुनाथ गडबडून गोंधळून गेला. तुटक्या शब्दांत, मोडक्या भाषेत चांचरत त्या रस्त्यावरील आपल्या उपस्थितीचें तो समर्थन करूं लागला. रेवाशंकर कसला वस्ताद,—सारे कांहीं ऐकून तो म्हणतो—

“ तें आलं माझ्या लक्षांत. पण आम्ही तुम्हांला अगदी ' कार्तिक स्वामी ' ठरवून मोकळे झालों होतो, त्याला मात्र छान धक्का दिलात हं! एकूण तुम्ही देखील आमच्यांतलेच तर...”

रघुनाथ एकदम डसळला. आणि तणतणून क्षिरा ताणून तो अद्भुतद्वारा क्षिप्या देऊं लागला. रेवाशंकर हंसत हंसत निघून गेला.

तेवढ्यांत टून आली. बावचळलेला रघुनाथ गडबडीने टूमला लोवकळत आंत चढला. खालच्या मजल्यावर जागा नव्हती म्हणून तो जिऱ्याने वरच्या मजल्यावर गेला. तों वरच्या मजल्यावरहि खेंचाखेंच शाली होती. चांगली संभावीत माणसें खिडकीतून तोंड काढून मानवतेची शोभा न्याहाळत बसली होती. वरून चेष्टा-मस्करी करीत, आंतून मनाचा आंबटशोर पुरवीत. कंडक्टर रघुनाथवर खेंकसला-

“ उभे राहूं नका, त्या कोपऱ्यांत एक जागा आहे, तिथं बसा. ”

रघुनाथ तोळ सावरीत जाऊन त्या बाकावर बसला.

आणि चपापला. —

शेजारी एक मध्यमवयीन बऱ्यापैकी बाई नटून थटून तोंडाला रंग लावून बसली होती. पाठीमागे कुणीतरी कांईतरी चावट कोटी केली. माणसें फिदफिदलीं, आणि ती धीट बाईदेखील रघुनाथच्या नजरेला नजर देत धीटपणाने आणि चावटपणाने फिदफिदली.--

...खिडकीतील अप्सरा...

माल बघून ध्या ... सध्या शरीर तर घेऊन चला... हिरव्या निळ्या नोटा जवळ असल्या तर “ कल्चर्ड ” भावना हव्यातेंवढ्या... माया ममतेच्या कोठारांना पोलादी कुलपं बसली आहेत...माया ममता आंबून आंबून...

शिधा-युगांतील प्रीत रेशमी...

दाम रोख तर...

रघुनाथ आंग चोरून बसतांच ती बाई त्याला सहजगत्या खेटून बसली.

रघुनाथच्या साऱ्या संवेदना, सारीं गात्रें खवळून ‘ भूक भूक ’ म्हणून ओरडत उठली. सभ्यतेचीं थडगीं फोडून दबलेल्या वासना उद्रेकून उसळल्या, आणि...

...फेर धरून नाचत गात म्हणूं लागल्या...

घ....९

“ काठोकाठ भक्कं द्या पेला फेस भराभर उसळूं द्या,
प्राशन करतां सभ्यपणाचें ढोंग भराभर वितळूं द्या...”

...पोट फुटलें सभ्यतेची आंतडीं स्त्रीगसारखीं वर उसळलीं. आत्मं
दाबून दाबून टिचभर जागेंत तीं कशीं बसणार ?...

“ नव्या मनुंतील नवदंभाचा भ्याड शिपाई आहे
कोण मला वठणीला आणूं शकतो तें मी पाहें ”...
रघुनाथ चोरट्या नजरेनें शेजारीं पाहूं लागला...—

...हलकेंच बरं का, हलकेंच... सभ्यता सांभाळून...चोरट्या नजरेंत
देखील सहजतेचा शिडकावा...निष्पापतेचा मुलामा...ती भरदार देह-
यष्टी...ते मांसल दंड...अनावृत पदरांतून डोकावणारें यौवन...—

त्यानें तिच्यां चेहऱ्याकडे पाहिलें. धोपणानें नजरेला नजर दिली.
चेहरा होता काळा सांवळाच. पण रंगवून गोरा केलेला—नपुंसकता
रंगवून रंगवून निष्पाप करावी तसा... आणि डोळे निस्तेज पेंगुळलेले...
पोटावारी काम करणाऱ्या नटाचे पांचश्या अंकांत पेंगुळतात तसे...—

पेंगुळलेल्या डोळ्यांत तेज आणण्यासाठीं..त्यानं मुद्दाम खिशातून
पैशाचें पाकीट बाहेर काढलें, आणि आंतल्या बऱ्याचशा निळ्या नोटा
बाहेर काढून मोजल्यासारखें केलें. आणि परत पाकीट खिशांत ठेवतां
ठेवतां...अगदीं सहज बरं का..सहज कोपरानें तिच्या आंगांला...—
चल वेच फुडें, वेच भराभर बाई,ही हीच वेळ सोनेरी..—कोपरानें तिच्या
आंगांला डिवचलें.

दोन डोळ्यांची भेट झाली—

—रोमिओ—ज्यूलियेटची पाहिल्या नृत्याच्या वेळीं झाली ना. अगर्ण
तद्दशीच...पण प्रेम ?

प्रेम गेलं काळ्या बाजारांत. त्याला कोण काय करणार ? नवा मन

आहे हा. इथे स्वप्नाळू हट्ट उपयोमी नाही. वस्तुस्थितीशी लोचनार तडजोड केली पाहिजे...

“ झुरतो तुझ्यासाठी परी कळणार हें तुजला कसे ?

डोळ्यांत हट्टत..छे,

डोळ्यांत भुक्ती माझीया जमल्यास वाच मदालसे ”..

“ मदालसे, मला तूं हवी आहेस ”..“ पण जवळ भरपूर.”..

“ अगदी भरपूर प्रेम आहे ”..“ प्रेम जळूंदे, पैसे आहेत ना !..”

खरंच हा बाजार आहे नाही ?..

प्रीति मिळेल का हो बाजारी ?

प्रीति मिळेल का हो शेजारी ?..

असले खिशांत पैसे तर बाजारांत ही असली प्रीति मिळेल...

आणि शेजारी ?...

अनुरोधेच्या मागे लागलेल्या निग्रो सैनिकाचे काय झाले आहे ना माहीत ? तो भिवा आडदांड राक्षस आहे. पिटून काढील तेव्हां...

दोन डोळ्यांची भेट झाली.

आणि सौदा ठरला.....

...जन्मोजन्मीचा नव्हे, फक्त एका रात्रीचा. छुत्!...

सकाळी आपण कुठे, ती कुठे ? कोण कोणाला परत भेटतो, ओळख देतो ? करून सवरून पुन्हां सारें कसे गुपचूप !... गु प चू प !... !

सभ्यपणा म्हणतो गुपचूप !... गुपचूप... !

“ काठोकाठ भरूं द्या पेला फेस भराभर उसळूं द्या,

प्राशन कहनी सभ्यपणानें सोंग आम्हाला मिरवूं द्या.”..

कोटाची कॉलर ऊंच होऊं दे... गु प चू प !

डोक्यावरची फेस हट्ट स्याली तोंडावर अधिक मुकुं दे... गु प चू प...

डोक्यावर काळ्या चम्भा चढूं दे... गु प चू प !...

गुपचूप ! ...गुपचूप !...—

घाड घाड करीत ट्रॅम एका उंच इमारतीसमोर थांबली. बाई रघुनाथाला सूचक खुणावीत उठली. आणि ती लप लप करीत जिन्यांतून खाली आली. तिच्या पाठोपाठ काळा चष्मेवाला बिचकत बिचकत उठला. खिडकीवहादर फिदफिदले.

ट्रॅममधून बाई उतरली. पाठोपाठ काळा चष्मेवालाहि. ट्रॅम पुढे पळाली. काळ्या चष्मेवाल्यास हायसे वाटले. बाईच्या मागोमाग त्याने रस्ता ओलांडला, गल्ली ओलांडली. बाई एका उंच इमारतीच्या बसक्या दरवाज्यांतून आंत शिरली. पाठोपाठ काळा चष्मेवालाहि. त्याच्याकडे पाहून “ कल्चर्ड ” हंसून ती बाई एक उंचच उंच गेलेला नाग-मोडी जिना लप लप करीत चढू लागली.

जिना लप लप करीत चढू लागली.

रघुनाथ क्षणभर घुटमळला.

आणि त्या उंचच उंच जिन्यावर घाबरत घाबरत त्याने पहिलं पाऊल टाकलं.

-०- -०- -०- -०- -०-

‘ रघुनाथ क्षणभर घुटमळला. ’

आणि त्या उंचच उंच जिन्यावर त्याने पहिले पाऊल टाकलं. -०००
...भूक आणि भीति रटरटा बिजू लागल्या...विवेक, डोक्याच्या बुडुळांतून केविलवाण्या नजरेने डोकावून पाहू लागला. -०००

काही दिसेना, म्हणून त्याने डोक्यावरील काळा चष्मा काढून घेतला आणि नागमोडी वळणे घेत उंच गेलेला जिना त्याने डोक्याला ताण देऊन न्याहाळला.

जिन्याच्या लोखंडी कठडापाश्चांत सूर मारण्याप्रमाणे वर अस्मानांत-घुसला होता. प्रण मधून मधून त्याचे हात पडले होते. (म्हातारपणा-

मुलें !) बाजून्वा भिंतीचे मोठमोठे पोपडे सुटून कलले होते. (कोण
भगीरथाची का वाट पहात होते ?) सुटलेल्या पोपड्यावर पावसाच्या
धारा पडून पाण्याचे प्रचंड ओघळ सुकून—(भित रडल्यासारखी दिसत
होती. दगड विटा पचविणाऱ्या भिंतीच्या मुखावर अश्रू ?)

कररर, कररर-पायरी गणिक रघुनाथचा बूट त्या अंधूक प्रकाशांत कर-
करू लागला, रघुनाथला वाटलें जिना करकरून कणहू लागला आहे.
कररर...कररर...कररर...-०००

स्फुंदत स्फुंदत म्हणते पायरी.

“ हळूच दादा...हळूच जरा...हळूच हळूच टेकावा पाय.”

मस्तीच्या नशेत,

भोगाच्या धुंदीत,

खुळखुळणाऱ्या खिशांमधल्या “ मायेच्या ” गुर्मीत,

हजारो उन्मत्त कामुक पावलें

चेचत ठेचत छाताड माझें

दाणू. दाणू, दाणू, ...धाडू, धाडू, धाडू

खालून वरती, वरून खालती

जातांना येतांना

रोजचें मरण पाहतो म्यां डोळा सताड ठेवून.

येतात येथें यंत्रयुगांतील पायाचे पाईक

औटघटकेचा ध्यावया निवारा,

शोधाया उसन्या मायेचा उबारा,

शरीरांतल्या कणाकणांतून ठणकणाऱ्या पुरुषार्थाच्या

रुपेरी धारा

वोपाया “ गुहृत मदनदेवाच्या ”

पण भाड्यानें माफक दराच्या !

किंवा पाझराया प्रचंड प्रवाह पुरुषार्थाच्या गंगामाईचा

क्षुधा-सागराच्या पोटांतले पुत्र तृप्त कराया...

हिरव्यां निळ्या खिशामधल्या मायेच्या गुर्मीत

दाणू, दाणू, दाणू...धाडू, धाडू, धाडू...

चेचत ठेचत छाताड माझे

खालून वरती, वरून खालती,

स्फुंदत स्फुंदत म्हणते पायरी

"हळूंच दादा..हळूंच जरा..हळूंच हळूंच टेकावा पाय!"

रघुनाथने अगदी हळूच पाय ठेवला.

...पायच्या गरागरा फिरू लागल्या... सारीं गात्रे जळजळ जळजळ करीत उठली...

पूर आला पूर...पूर आला हो पूर...

मस्तीला आला पूर...उन्मादाला आला पूर...शृंगाराला आला

पूर...धांवा, धांवा...वाचवा हो वाचवा...

बामण सांपडला पुरांत,...वाचवा हो वाचवा...

मस्तीचा पूर उधाणून दुथडी भरून वाहात होता. बघे सगळे कांठावर गंमत पहात टाळ्यापिटीत नाचत होते..हात मारता मारता रघुनाथ थकला..नसानसांतून वेणा उसळल्या...प्रवाहाने त्याचे शरीर एका भोव-
न्यांत खेचले...भोवऱ्यांत सापडून तो गरागरा फिरू लागला... फिरत फिरत खालीवर डुबकणी घेऊं लागला...गरगरा..गरगरा..गरगरा खाली वर..खालीवर..नाकातोंडांत मस्ती..

डोळ्यांकानांत मस्ती..मस्तीच मस्तीच...जीव गुदमरेपर्यंत मस्ती

भोवऱ्यांत गरगर फिरणाऱ्या आपल्या शरीराकडे रघुनाथने पाहिले फेसाळणाऱ्या मस्तीत काया घुसळून घुसळून निघत होती. मस्तीच्या लाटा थडाथड शरीरावर फुटत होत्या. शरीराचा कण न कण रेशा न रेशा बदलत होत्या. नव्याने घडवीत होत्या. मातीच्या फिरत्या गोळ्यावर कुंभाराच्या चापट्या बसाव्यात तशा लाटा फटाफट आपटत होत्या.

शरीर बदलत होतें. रूप बदलत होतें..रंग बदलत होता.

पण आत्मा अचंब्याने हा बदल पाहात होता...वरून 'मस्तीचा पूर धो धो वाहात होता...डोळे वितळले, नाक वितळले, कान वितळले, तोंड वितळलें, हातपाय वितळले, सारें शरीर वितळून वितळून लोळा गीळा झालें...

विश्वकर्माच्या कारखान्यांत जुने भाग टाकून नवे बसवून देण्यासाठी हजारो कारागीर खपू लागले...

लोळ्यागोळ्याचा लोखंडासारखा रस झाला...

जुन्या मुर्शीतून नव्या मुर्शीत...

नवे डोळे, नवे नाक, नवे कान, नवे हात पाय, नवे नवे शरीर उमटलें...

आत्म्याने स्वतःकडे निरखून पाहिलें...आणि तो...ओरडला... अरे हा तर रेवाशंकर ..

खदखदा शरीर हंसून म्हणतें...होय मी रेवाशंकर, माझी आठवण केली होती ना ? मी भोगलेली जंमत तुला भोगायची आहे ना ? ”...

रघुनाथ मधल्या पायरीवर पुन्हा घुटमळला.सरसरून स्मृतीने दंश केला.

सान्या आठवणी भुताप्रमाणे फेर धरून नाचू लागल्या. स्वातंत्र्यदिना-दिवशी रात्री...रेवाशंकरच्या खोलीवर...ओल्या मित्रांच्या अड्ड्यांत... रघुनाथ तेवढा सोड्याच्या बाटलीत...बाकीचे पतंग मदिरेच्या आकाशांत ...सर्वांचे पतंग शिंगू लागले...पतंगाला वरची हवा लागण्यासाठी रेवा-शंकर काल घडलेली आपली अगदी ठेवणीतली जंमत सांगू लागतो... बाकीचे आंबटशोकी पतंग जिभल्या चाटीत ऐकू लागतात...रघुनाथ तेवढा त्यावेळी आंगावर कांटा येऊन...

...त्या वेळीं अंगावर कांटा झाला असला तरी काय असा नेहमीं नेहमीं थोडाच येईल... शिवाय त्यावेळीं आंगांत अशी मस्ती उसळत नव्हती...

आत्मा म्हणतो... तरी पण नको बुवा. आपण आपले इथंच दुंबत तळाशीं पडून राहूं...

वेड तर नाहीं लागलें ? ये इकडे. असा पळूं नकोस. असा चिमटीत धरून माझ्या हृदयाच्या कप्प्यांत देतो ठेवून तुला...

पण मला शरीरांत न मिसळतां मोकळा सोडशील !...

वेडा ! तुला घेऊन कायमचा हृदयांत ठेवून मी थोडाच जन्मभर जळवा लावून घेणार आहे ? घटकाभर थोडीशी जंमत... वाटल्यास पावती देतो आत्मा मिळाल्याची... आत्मा मिळाल्याची पावती...

एक तर ! कान खोलून ऐक ! डोळे सताड उघडून पहा !... मुंबईच्या या वस्तीमधें फर्मास पोरी मिळतात असा सुगावा लागलाय. फर्मास पोरी बरं... एकापेक्षां एकेक.. पण कोणाला वाटेल त्या लुंग्या सुंग्याला नाहीं. धाग्यानें धागा बांधावा लागतो, इथल्या दादा लोकाशी. पोलीस मागावर असतात. पण हे दादा लोक त्याचें बारासैं जेवून बसले आहेत. त्यांना खरं गिऱ्हाईक कोण बनावट कोण हें नुसत्या नजरेंवरून समजते... आतां पाहा, या अंधाऱ्या फुटपाथवर जरा उगीचच रेंगाळत... तो पहा पान-पट्टीच्या दुकानांत बिडी पीत बसलेला एक पठाण कसा डोळे टवकारून मांजरासारखा पहात आहे. आलाच तो रेंगाळत या बाजूला.. आपल्या-बरोबर चालतां चालतां हलकेच.. “क्या चाहिये साब ! लडकी होना ?”

“हां, हा, बिलकुल खुषसूरत लडकी होना..” सौदा ठरला. समोरच्या चौकांतील एका गिऱ्हाईकाला खुणावतांच ती लडकी धांवत येऊन सभी राहते. आपल्या पाठोपाठ पठाण आंत येऊन बसला. गिऱ्हाईकाला निःशब्द वातावरणांत गल्लीबोळांतून चालली आहे. एका उंच इमारती-

समोर ती थांबते. पठाण खाली उतरून गाडीचीं सर्व झांपडे लावून घेतो. घाबरून नकोस, हा कांहीं सुरा काढणारा पठाण नाही. आणि उगारलाच तर एक हात पाठीवर आणि दुसरा पोटावर आहेच. सौदा पुरा करायची या भागांतली ही एक रीतच आहे. पैसे मोजून घेऊन त्याने पाकीटांत घातले. आंगावर दिसतात लक्तरें, पण पैशांचे पाकीट तर पहा कसे टेसदार आहे ? झांपड बाजूला सारून पठाण निघून गेला. पैशाला हातो-हात फसवून तर नव्हे ना ? ..छे रे, पांढरपेशा जगांतली ही दानत नव्हे. ही माणसें जितकी बाजारी आणि वरूर, तितकीच सौदा ठरला म्हणजे व्यवहाराचा चोख...विहक्टोरियावाला मार्गे न पाहतां बिडी पिऊं लागतो. ...पांच मिनिटे गेलीं..दहा मिनिटे गेलीं,..अजून कां येत नाही हा इसम ? चौथ्या मजल्यावर खोल्याखोल्यांतून बंदोबस्तानें ठेवलेल्या असतात या पोरी. फूस लावून पळवून आणलेल्या असतात या पोरी ! असे मोकळ्यावर सोडायला लागले त्यांना हे दादा लोक म्हणजे दुसऱ्या दिवशी तुडंगाची वाट धरावी लागेल त्यांना...पहा, झांपडे दूर झालीं, आणि एक छोकरी आत येऊन बसली. पाठोपाठ पठाणदेखील. विहक्टोरिया चालू लागली. टॉर्चचा झोत तिच्या तोंडावर टाकून पठाण विचारतो, माल पसंत आहे की नाही ?..त्यांत पसंत नापसंतीचा प्रश्न येतो कोठें ? बोलून चालून बाजारचा माल...मा..ल..कशी हरिणीसारखी बुजलेली, भेदरली... अंधारच आहे, तेव्हां जरा गळ्याभोंवतीं हात टाकून जवळ ओढून थोडी आपुलकी घेऊं या भोगून..वा, मानेवरचा हात काढून हातांत घेतला की या छोकरीनें...

सोळा वर्षांची ही छबकडी..पण कशी गुलजार आहे !..

पठाण म्हणतो—इथं गाडीत नको...कमरा जवळच आहे, केव्हां येणार आहे हा कमरा कोण जाणे ? सर्वांगाला कसा ठणका लागला आहे. विहक्टोरिया थांबली. पठाण उतरला. अंधाऱ्या इमारतीतील एक

खोलीचें कुलूष काढून तो आंत गेला. कळ दाबून त्यानें दिवा लावला. छत्रकडी आंत गेली. आतां आपणहि...

ओ, हो. कृती सुन्दर. या लहानशा खोलींत नुसता थाट उडवलाय. तो छप्परपलंग...त्या मऊ मऊ गाद्या गिरद्या...ते मोठमोठे आरसे... से गालिचे..हा पठाण मोठा रसिक दिसतो...दोन छानदार उदबत्या पेटवून पठाण म्हणतो मी बाहेर गाडीत थांबतो, तुमचें काम उरका आणि मला हांक मारा. मी बाहेरून दाराला कडी लावून घेतो...बाहेरून दाराला कडी ? तें कां ?...आतून कडीच नाही वाटतं ? नसेना कां ? पण एकदा टळ म्हणावें बाहेर...

पठाण बाहेरून कडी लावीत, “ आये मोहोब्वत क्या जवानीका दर्द है ” गझल गुणगुणत निघून गेला. आतां काय आपण आणि ही छत्रकडी...

छप्परपलंगाच्या कडेला कशी अधोवदन होऊन बसली आहे. पहिलाच दिवस आहे तेव्हां ही बुजायचीच..पहिला दिवस ?? कोणाचा ! आपला की तिचा ?...चूप...चूप...जवळ घेतली तर रडायला लागली. नाटकरी असतात या बाया. अशा रडण्याभेकण्याला आपण भीक घालायला लागलो तर तर उपाशी उठावं लागेल भरल्या ताटावरून...

रडूं दे...रडूं दे...पण स्पर्श कसा मखमाली... रडतां रडतां छोकरा एकदम बिलगून म्हणते...“ साहेब माझ्यावर एक दया करा...” दया करा म्हणे...कसली दया ? छप्परपलंग सोडून संन्यास घेऊन निघून जाऊं ?...

ऐकून ध्यायला तर काय झालं ? जरा आंजारून गोंजारून ती म्हणते हा पठाण मेला दुष्ट आहे, निर्दय आहे. यानें मला पूर्वीच नासली आहे. रोज रात्री हा माझ्यावर बळजबरी करतो. गिन्हाइकाला मात्र सांगतो, कीं माल कोरा आहे म्हणून...

अरे चोरा हा तुझा कोरा माल काय ? ठीक आहे, आतां बक्षिर्सी मागायला येईलच गुलाम...कोरा नसला तरी माल किंसा रसरसीत आहे. आपल्याला काय तेबढंच...

ती म्हणते, रोज रात्री हा पठाण अस्ता एकाधा गिन्हाइकाला घेऊन येतो आणि या खोलीत घालून बाहेरून कडी लावून घेतो...

अरे बापरे, आणि काय लुबाडीत नाही ना मारपीट करून ?

-आणि गिन्हाइकाचें काम झालें म्हणजे मला एकटीला या खोलीत कोंडून ठेवून निघून जातो. आणि मग अररात्री दारू पिऊन चार दोस्तांना घेऊन तो परत येतो. इथें जुगाराचा अड्डा बसतो. आळीपाळीनें एक एक जुगारी मला पलंगाकडे घेऊन जातो. खुशीनें नाही गेलें तर जबरदस्तीनें...आणि मी अडथळा केला तर मला बडव बडव बडवून...

...पाजी बदमाश...हंटरनें फोडून काढला पाहिजे या नराधमाला. असल्या कोवळ्या जीवाला चतकोरासाठीं लांडग्याच्या पुढें टाकतो ? कोण माणूस आहे कीं हेवान ?...तरीच लुच्च्यानें दाराला आंतून कडी कोयंडा ठेवला नाही...

ती म्हणते, रोज रात्री हा पठाण एकादेंच गिन्हाइक पटवून आणतो. तारुण्यांतले हे दिवस मी जर एकेका गिन्हाइकालाच पटविण्यांत घालविले तर म्हातारपणीं खाऊं काय माती ?...

म्हणजे ? एका रात्रीत किती गिन्हाइक पटवावी म्हणते ही बया ? माणसाचें शरीर आहे कीं यंत्र ? आणि शरीराचें एकदां यंत्र झाल्या-नंतर आपल्यासारख्या रसिकांना त्यांत काय गोडी वाटणार ?

.. ती म्हणते, या पठाणाला व्यवहार अगदीं कळत नाही. हेच दिवस त्याचे नि माझे चार पैसे मिळवावयाचे. त्यांत जर त्यानें मला अशी खराब केली तर, माझे जळो एक, पण त्याचें तरी कसें होईल ? आज

चार पेसे मिळतात म्हणून हा दादा झालाय या वस्तीतला. उद्यां पैका गमावला म्हणजे याला कोण विचारणार ?

...अजब विचारसरणी आहे या बयेची...आपल्यासारख्यांना लुबाडून ही बया आपली म्हातारपणाची तरतूद करणार...आणि तो बदमाश ' दादा ' म्हणून मिरवणार...

ती म्हणते, साहेब, मी आज तुमचें समाधान करतें, पण माझ्यावर तुम्ही एवढी दया करा... तुम्ही सांगाल तसें वागतें...पण...

पण काय करा ? काय लचांड आहे आणखी !...

ती म्हणते, तुम्ही इथून जाल तेव्हां मला बरोबर घेऊन माझ्या मकांणाशी मला सोडून द्या...तोंडावर मी बुरखा घेईन, तुमची इज्जत नाही खराब करणार मी...तो मांग आढेवेढे घेईल, पण तुम्ही त्याचें ऐकूं नका...माझ्यावर एवढी दया कराच साहेब... वा वा वा, त्या पठाणाला म्हणे विरोध करा...त्या अडदांड राक्षसाला ? नकोरे बुवा...

पण ' हो ' म्हणायला काय जातंय ? ' हो ' म्हणतांज्ञ किती विश्वासानें ती बिलगली !...

भूक..भूक..भूक...लागली !

भूक..भूक..भूक...भागली !

भूक भागली. काम झालें. औट घटकेचें प्रेम निवाळें. निवून निवून कालासारखें गार गार पडलें...

पठाण दार खडकावतो आपण घाईनें कपडे चढवतांच छोकरी पुन्हां घेऊन बिलगते. आणि म्हणते, साहेब...आपणही...लक्षांत आहे ! ... पण किती रुक्ष स्वरांत...

भूक भागली, काम आटोपलें.

हॅट चढवून, बुट घालून...एकदम...एकदम बरं का, तिच्याकडे दृष्टिक्षेपहि न करतां ..

दार उघड़ून एकदम बाहेर...

साहेब...तिचाच हा अस्पष्ट आवाज...

ए छोकरी, कहांतक जाते हो तुम...काड...काड...मारलं वाटतं
न्यानें तिला ..अरेरे, गरीब बिचारी...तिरीमिरी येऊन ती खाली
कोसळते. गुळणा फुटून नाकातोंडातून रक्तच रक्त...सौदा पुरा करून
आपण पुन्हां चौचाकीतून एकटेच...

आ हा हा, काय पण गार झुळूक आली...जीव कसा गुदमरून गेला
होता...

हं, हा घे तुम्हा आत्मा तुला परत...

हा माझा आत्मा ? हा तर रक्ताळला आहे ?

म्हणून काय झालं ? असल्या गमती जमतीत एकदोन छाप उठायचेच...

रघुनाथ दचकून भानावर आला. पहिला जिना संपला होता. आणि
लप लप करीत बाई दुसऱ्या मजल्यावर. जिऱ्यांतून चालली होती.
निर्दाषलेल्या मनाने रघुनाथाने आजुबाजूला पाहिले. ती बाई पुढे आणि
तो मागे या खेरीज कोणीही नव्हते. तो दुसऱ्या जिऱ्यापाशी आला,
आणि त्याने पहिल्या पायरीवर पाऊल टाकलं.

करंरं...करंरं...करंरं...

पायरीगणिक बूट करकलं लागला. पायऱ्या तुडवून रघुनाथ जिऱ्यांत-
ल्याच पहिल्या वळणापाशी आला. वळणावर एक मध्यभागी
भारसा लावलेला होता. भला मोठा सहा फूट उंच, पण ऊम पाथी
खाऊन मळलेला, आणि कमरेत पुढे पोक आलेला. रघुनाथने सहाज
भारशांत नजर टाकली. आंतला रघुनाथ जाडजाड कमरेत सुजलेला टेर-
पोथ्या दिसत होता. आपले ते रूप पाहून तो अंतःशीच खदखदला...

टेरपोथ्या खदखदू लागला, जाडजाड पौटऱ्या...त्यावर जाडजाड
सैनिकी बूट...भारशांतला गौरापान जाडजाड सैनिक खदखदून

खांदे उडवू लागला...आपलें स्थूल पोट आवरून हंसू लागला...गोरीपान
...सैनिक...अरे हा तर होमी बाटलीवाला...

होमी खदखदून म्हणतो, होय पराक्रमाचें दैवत शय्येवर न्यायला
सोबत करायला आलोय...

रघुनाथनें आरशावरील नजर काढून पाऊल गडबडीनें उचललें आणि
तो पुन्हा जिना चर्दू लागला.—

—...आरशांतला बाटलीवाला आरशांतून डोकावून म्हणतो, आःभ्या
आःभ्या, पळतोस कोठें ? चल माझ्याबरोबर...ब्रह्मदेशच्या युद्धांत...
रंगूनच्या आघाडीवर...

आःभ्या पळू लागला. बाटलीवाला कमरेचें पिस्तूल रोखून म्हणतो,
...आःभ्या आःभ्या, मागें फीर. ..पिस्तूल पाहून आःभ्या घाबरला. आःभ्या
शरण गेला...फार किरकिरतोस नाही !...ये इकडे...थोडी मौज
करूं या आपण...आजचा शेवटचा दिवस...रंगूनमधील आजची शेवटची
संध्याकाळ...उद्यां सकाळीं मागें कूच...मागें मागें पळून...उद्या इथे
जपान्याचें राज्य...जाळपोळ लुटालूट मारून विध्वंस करण्याची, शत्रूच्या
हार्ती एकहि वस्तू धड लागूं न देण्याची आम्हाला सक्त आज्ञा मिळाली
आहे...पहा तर केवढी लूट मिळाली आहे...जीव कसा अगदीं थकून
गेला आहे...थकलेल्या जीवाला आराम मिळण्यासाठी एकादी छोकरी...
होमीनें आःभ्या हिंसकला आणि फौंटन्पेन्मागें हृदयांतल्या कप्प्यांत ठेवून
दिला...

...कमरेला दोन बाजूला भरलेलीं पिस्तुलीं अडकवून सैनिकी वेशांत होमी
मोटारसायकलवरून चाललेला आहे. वेगदर्शक काटा चाळिषावरून
पन्नासाकडे आणि पन्नासाकडून साठाकडे झुकत आहे. तरी होमी मजेंत
पाइप ओढीत बेदरकारपणें गाडी नेत आहे. शहरान्नाहेरील लष्करी तळ
ओलांडून गाडी रंगूनशहराच्या हद्दींत शिरते. लष्करी सैनिकाची गाडी

गुरगुरतांच लुंग्या नेसलेले आणि वाळलेल्या गवताची शिरस्त्राणें घातलेले, थापटक्या चेहऱ्याचे खुजे ब्रह्मी लोक घबराटीनें पळापळ करतात...लहान थोर, म्हातारे, तरण, सारे हाताला लागेल तें घेऊन वाट फुटेल तिकडे पळत सुटतात. सैनिकाची मोटर गुरगुरतांच रस्तेच्या रस्ते ओस पडत आहेत... गाडी हमारस्त्यांतून जातांना होमीचे भुकेले डोळे आजुवाजूच्या इमारती-वरून गरागरा फिरतात. परंतु बहुतेक इमारती ओस पडल्या आहेत. उरलेल्याचीं दारें खिडक्या मोटरचा आवाज ऐकतांच भराभर लावून धेतलीं जात आहेत.

इतक्यांत, अगदी अचानक—

समोरच्या आडव्या गल्लींतून एक गुलजार कुत्री केंकाट रस्ता ओलांडत जाऊं लागते. होमीचें लक्ष नाही. कुत्री थेट गाडीसमोर येऊन पोंचते. आणि काय झालें हें कळण्याच्या आंतच मोटरीचीं चाकें तिला चिरडून, छिन्नविछिन्न करून पुढें जातात. चडफडत होमी गाडीं थांबवतो. शिवी हसडत मार्गें पाहतो. एकाएकी त्याचे डोळे चमकतात.

रक्ताच्या थारोळ्यांत केंकाटणारी कुत्री अखेरचे अचके देऊं लागते. आणि तेवळ्यांत गल्लींतल्या समोरच्याच घराचें दार उघडून एक तऱ्णी...

एक ब्रह्मी सुकुमार तऱ्णी बरं का, किंचाळत धांवत बाहेर येते. पाठोपाठ एका बुद्धा, बहुधा बाप असावा तिचा, तिला आवरीत सावरीत धांवतो. तऱ्णी रक्ताच्या थारोळ्यांतील निर्जीव देह कवटाळते. उमसून रडत शिव्या शाप देण्यासाठीं ती वर पहाते, तोंच भुकेल्या नजरेचा सैनिक हातात पिस्तुलें घेऊन तिच्यावर मोहरा करीत जिभल्या चादीत येतो.

ती एकदम घाबरते- लाडक्या कुत्रीचें प्रेत तसेंच टाकून ती एकदम

आंत पळते. पाठोपाठ बुद्धा चडफडत शिव्या देत लगवगीनें घरांत पळूं लागतो.

स्थूल पोटाचा सैनिक विकट हंसत मागोमाग धांवतो. म्हाताऱ्याची लगवग ती किती चपळाईची असणार ? होमी त्याला दारांतच गांठतो. अर्धवट बंद होत असलेल्या दारांतून त्याची लुंगी ओढून तो खेचतो. दार सताड उघडें पडतें. बुद्धा आडवातिडवा होत जमीनीवर कोसळतो. लाथेनें कुबलीत होमी त्याला आंत लोटतो. आणि हातांतल्या पिस्तुलाचा छतावर बार काढीत आंतून दार बंद करून घेतो....

पिस्तुलाचा आवाज ऐकताच गल्लीतील एकूण एक खुराड्यांतील खिडक्या किलकिल्या होतात, जीव जिवाणू डोकावतात आणि किलविलत पुन्हा गुडप होतात. रोखलेल्या पिस्तुलासमोर होमीच्या पायावर लोळण घेत बुद्धा आपल्या भाषेत दया याचना करतो. आणि ती तऱ्हाणी भयभीत होऊन त्या लहानशा खोलीच्या कोपऱ्यांत उभी राहते. पाय लटपटत असतात...

म्हाताऱ्याची वटवट ऐकून कंटाळलेला होमी बारीक नजरेनें संबंध खुराडें न्याहाळून घेतो. आणि घरांत तिसरें जिवाणू नसल्याची खातरजमा करून घेऊन त्या तऱ्हाणीला अधिक भेदरविण्यासाठी, म्हाताऱ्याला लाथाबुक्यांनी पुन्हा बडडतो. शिव्या हसडतो. आरडाओरडा करून उगीचच दम भरतो. भरलेलें पिस्तुल छतावर रोखून पुन्हा एकदां गोळी झाडतो. आणि गर्जना करीत, जमिनीवर सरपटणाऱ्या लाचार बुद्ध्यावर पिस्तुल रोखून असा कांहीं आव आणतो कीं-

भेदरून गप्प राहिलेल्या तऱ्हाणीलाहि वाचा फुटते. ती होमीचे पाय धरते. आणि म्हाताऱ्याला जीवदान देण्यासाठी गयावया करते.

आणि मग होमी हंसतो. उगीचच रामीट चिंताक्रांत मुद्रा करतो. मग दयेचा आव आणतो. आणि मग एकदम कडाडत म्हाताऱ्याजवळ

आपल्या मनांतली मागणी करतो. अस्सल ब्रह्मी भाषेत तो त्या तरुणीला सुनावतो. या खोलीत बाजेवर माझी इच्छा तृप्त करायला तू तयार हो. नाहीतर चालली ही गोळी म्हाताऱ्याच्या छाताडावर...

तरुणी भयभीत होऊन मार्गे सरते. बुद्धा आतां तिला गयावया करून आपल्याला वाचवण्यासाठी तिला विनवितो. त्याची इच्छा तृप्त करण्यासाठी तिच्याजवळ रदबदली करतो. पण ती गप्प, दगडी मुद्रा करून पहात रहाते.

म्हातारा पुन्हा होमीच्या पायाशी लागतो. बलात्काराने आपली इच्छा तृप्त करून घेण्याची तो त्याला अनुज्ञा देतो. आणि नाहीतर होमी काय तिला तसाच सोडून पळणार होता ? पण तिने आपण होऊन म्हाताऱ्या-प्रमाणे सरपटत आपल्या पायाशी लागले पाहिजे, या हट्टाला होमी पेटतो. होमी दुसऱ्या बाजूने पिस्तूल उपसून तिच्यावर रोखतो. आणि एक एक पाऊल तिच्याजवळ जाऊ लागतो. ती भेदरून मार्गे मार्गे सरते. इतक्यात—

पलीकडल्या अंधाऱ्या दालनातून मेलेल्या कुतीची कर्चीबर्ची भुंकत थथथ्याट करीत धांवत येतात आणि होमीवर चाल करून जाऊ लागतात. होमी चवताळतो. आपले गलेलह पाय देऊन दोन पिछे तर तो साफ चिरडून टाकतो. आणि तरुणीला केवळ भिवविण्यासाठी तिसऱ्या जरा मोठ्याशा पिलावर तो गोळी झाडतो. केंकाटत तेंहि पिलू रक्ताच्या थारोळ्यांत गडबडा लोळून गतप्राण होतें...

--आणि होमीची अपेक्षा सफल होते. पिस्तुलाच्या त्या सणसणाटी आवाजाने आणि रक्ताच्या त्या थारोळ्याने तरुणीचा धीर सुटतो. आणि आवेश मावळून तिची नजर—

पांढरी निशाणे दाखवीत खाली वळते !

होमी हुरळून जातो. खुंटीला टांगलेली एक दोरी तो सरसर ओढून

घ....१०

काढतो, आणि त्या तक्षणीपुढे टाकतो. त्या दोरीने म्हाताऱ्याचे हात-पाय बांधण्याची तो तिला आज्ञा देतो. निमूटपणे ती खाली वाकून दोरी उचलते आणि म्हाताऱ्याचे हातपाय करकचते. म्हाताराहि जिवाच्या लाचारीने गडबड करीत नाही. होमी पुन्हां पिस्तुल्ले कमरेला लटकावतो आणि बांधलेल्या बुद्ध्याला लाथेनेच ढकलीत भिंतीकडे तोंड करून कुशीवर पाडून ठेवतो. गडबड न करण्याची सक्त ताकीद देऊन होमी तिच्याकडे वळतो.

ती एक एक पाऊल भेदरून लज्जेने मार्गे सरते. होमी कामातुर होऊन पुढे लंपटपणाने पावले टाकतो. तिचा पाय अडखळतो आणि ती अचानक बाजेवर मार्गे कोसळते.

होमी वखवखून तिच्यावर झडप घालतो आणि...

...दबत दबत आलेल्या वाघाने पाडसावर एकदम झडप घातली.

आणि भुकेने वखवखून लचके लचके तोडत ते कोंवळे मास तो चवीने चघळू लागला. वर आकाश निरभर होतें. आणि समोर मैलचे मैल लांब हिरवेंगार निर्जन माळरान पसरले होतें. हृदयांतल्या कप्प्यांतून टुणकन् उडी मारून रक्ताळलेला आत्मा बाहेर पडला आणि— ...

—निश्चेष्ट पडलेल्या तक्षणीकडे रोखून पाहात ओरडला ही तर मारी

...ही तर गौरी...ही तर अनुराधा...

ही तर इंदुमती ...

कुठली राधा, कुठली इंदुमती ? हे मांस आहे मांस...लज्जतदार मांस...पंजा मारीत वाघोबा गुरगुरले. वाघोबांच्या पंजाप्रहाराने रक्ताळलेला आत्मा तडकला आणि धडपडत ठेचकाळत तो पुन्हा हृदयांतल्या कप्प्यांत जाऊन बसला...वाघोबांचे पोटा भरले. ईश्वराला धन्यवाद देत वाघोबां मेलेल्या पाडसापासून दूर झाले. त्यांनी सभाधानाचा मोठा ढेकर दिला.

निश्चष्ट पडलेल्या तरुणीपासून दूर होत होमी कपडे सावरुं लागतो. लाथेने तिला पुन्हा डिवचत तो पिस्तुलें उपसबो. भेदरून ती उठते आणि वस्त्रें सावरुं लागते. तेवढाहि विलंब त्याला सहन होत नाही. संतापून तो तिची वस्त्रेंच दिसकतो. तिची लज्जा उघड्यावर पडते. बुड्याचे हातपाय सोडण्याची तो तिला आज्ञा देतो. पाठमोरी होऊन अर्धवट वस्त्रें सावरीत ती म्हाताऱ्याच्या अंगाशी बिलगून मुसमुसत त्याला मुक्त करुं लागते— ...

बाघोबांनीं डेकर दिला आणि पाडसाकडे पाहिलें. अजून पाडसाच्या शरीराची थोंडीथोडी हालचाल होत होती. अजून धुगधुगी होती. बाघोबांना एकदम संताप आला आणि झडप घालून त्याच्या नरडीचाच घोट घेत— ...

पाठमोऱ्या तरुणीवर आणि जमीनीवर सरपटणाऱ्या म्हाताऱ्यावर पिस्तूल चालवितो—

कानठळ्या बसविणारे आवाज, पाठोपाठ हृदयभेदक किकाळ्या... आणि रक्ताचें थारोळें...

रक्ताचें थारोळें...रक्ताचे नदी...रक्ताचे सागर...

मस्तीच्या पुरांत रक्ताचा पूर...

सुरेख संगम किती सखे बाई.. मस्ती मिळाली रक्ताप्रती...हं, हा घे तुझा आत्मा...रक्ताळलेल्या आत्म्यावर सहस्र तडे?...एवढ्या गमती-जमतीत एक दोन तडे जायचेच. फुटका नको असेल तर काचेचा बसव... बाजारांत हवे तेवढे नकली नगाला नग मिळतात—...

—रघुनाथ दचकून भानावर आला.

दुसऱ्या मजल्याचा जिना संपला होता. आणि लप लप करीत बाई तिसऱ्या मजल्याकडे जिऱ्यांतून चालली होती.

जखमी जनावराप्रमाणें फुस्कार टाकीत रघुनाथ तिसऱ्या जिऱ्यापाशीं

आला. आणि त्याने पाहिल्या पायरीवर पाऊल टाकलं.

धडपडत टेचकाळत रघुनाथ तिसरा जिना चढू लागला. डोळ्यांपुढे अंधेरी आली आणि रघुनाथचे पाऊल चुकले. उजव्या पायाला पायरीची अशी जबरदस्त ठोकर बसली की, तो कळवळतच खाली वाकला. आंगठ्याजवळील बुटाचा टक्का उडून आंत नखाला जिव्हारीं टेच बसली होती. रक्त ओघळून जीव कळवळला. मुरगाळलेला पाय सावरीत रघुनाथ लंगडत पायरी चढू लागला.—

—रघुनाथ लंगडत पाठीला कुबड काढून जिना चढू लागला. लंगडत...पॅरीसच्या कुबड्याप्रमाणे...क्लिओपात्राच्या...महालांत...सीझरप्रमाणे...

रक्त...रक्त...रक्ताचा पूर...आनंदाचा पूर...विजयाचा पूर...डोक्यावर शिरस्त्राणे घातलेले आणि अंगांत चिलखत अडकविलेले नाकेले रोमन् सैनिक हातांतले भाले आणि ढाली नाचवीत रस्तोरस्तीं गर्जना करीत...ओरडत...नाचत. दवंडी पिटीत...‘ सीझर महाराजांचा जयजयकार असो ’...‘ इजीप्तच्या राणीला आम्ही बेड्या घालून रोमला धिंड काढीत नेणार ’...अशा घोषणा करीत चालले आहेत...

लंगडा रघुनाथ भांबावून गर्दीतून वाट काढीत होता...लंगडा कुबडा ... पॅरीसचा कुबडा गर्दीतून बावचळून धक्काबुक्की करीत चालला होता...

लंगडा आणि कुबडा...हीऽ हीऽ हीऽ... प्रचंड हंशा. भरवस्तीच्या चौकांत लंगड्या आणि कुबड्याच्याभोंवती सैनिक दाटीने जमले होते, हंसत होते, नाचत होते, आणि कुबड्याची टवाळी करीत होते. कोणी म्हणतो...सीझर महाराजांचा विजय झाला, आतां तरी या कुबड्याला राणी द्या हो...कुबड्या आणि लंगड्या राजाला हवीय राणी...राणी क्लिओपात्रा ..हीऽहीऽहीऽ...कुबडा शरमून लोभीपणानं बघू लागला.

सारे टवाळखोर सैनिक आणि लुटमार करून आणलेल्या छत्रकड्यादेखीळ
खदखदां हंसू लागल्या...

कुत्रड्याला कुठलें राज्य. कुत्रड्याला कुठली राणी ? ...

अहो कुत्रडोजीराव दिसते आहे का एकादी राणी ? ...हीऽ हीऽ ही
...मनगटांतल्या जोरावर असल्या छत्रेच्या भाळतात...पाठीवरल्या
कुत्रडावर आणि लंगड्या पायावर नव्हे. हीऽ हीऽ हीऽ...

कुत्रडा शरमिंदा झाला आणि गर्दीतून वाट काढूं लागला. कुणी
त्याची तरवार ओढली, कुणी त्याचा भाला हिसकावला, कुणी त्याच्या
लंगड्या पायात पाय घातला, आडवातिडवा होत कुत्रडा जमिनीवर कोस-
ळला. हीऽ हीऽ हीऽ करीत सैनिक विजय घोषणा करीत निघून गेले.
सावरीत कपडे झटकित कुत्रडा उठला. लपक् लपक् लपक्...कुत्रडा
रस्त्याच्या कडनें जाऊ लागला...

लपक् लपक् लपक् लपक्
रखडूं लागे लंगडा कुत्रडा
रस्त्या रस्त्यांतून गल्ली गल्लींतून
घरकुलाचा शोधया निवारा.
झडले नगारे. झडल्या भेरी
कोणा सम्राटाच्या राज्याची झळक सप्तरंगांमधें
राजधानी ही ?

नवरसांच्या दिव्य नगरींत
श्रृंगारराज हत्तीवहनी मिरवे थाटांत
प्रणय-सुमनें. उम्माद गुलाल
दिशादिशांतून टाकत फेकत,
पुरुषार्थाच्या पराक्रमाचें चीज करीत !
नाकेले धिप्पाड पराक्रमी सारे
देखणे तसेच गुलजारहि

श्रृंगारराजाला करुनी मुजरा अप्सरा नेती कुंजाकुंजांतून.
 लपक् लपक् करीत पातला
 लाचार दुदैवी लंगडा कुबडा.
 कराया मुजरा वांकता जराशी
 उडे तारांबळ सावरतांना पाठीचें गाठोडें, पायाचें लोढणें
 हीऽ हीऽ हीऽ विखारी हंसती सैनिक
 आणि गालांत-श्रृंगारराज !
 बोतुं लागलें लंगडें कुबडें नशीब त्याचें कण्हत कुंथत...
 मखमालीच्या मऊ स्पर्शासाठीं
 मऊ मायेच्या आपुलकीसाठीं, जीव तान्हेला.
 रस्त्यारस-यांतूनी हिंडला आपुल्या मायभूर्मांत
 शोधाया एकादी जिवाची सखी.
 खडे मारुनी करीती यार्ची संभावना सारे
 लहान थोर, सभ्य टवाळ.
 फोमल मनाच्या लावण्यमयीहि गवाक्षांतूनी
 पाहतां याला खदखदतो.
 बसक्या नाकाच्या, तिरळ्या डोळ्याच्या,
 दंताड्या मुखाच्या, भीषण मुद्रेच्या,
 थोटक्या हाताच्या, फेंगड्या पायाच्या,
 रंभा अप्सरा थुंकती याच्या पाठी पोटावर
 दीड दमडीच्या बाजारी अप्सरा पाहतां याला
 लावीती दारें नाक मुरडून-
 कोण घेणार अशा कुबड्याला आपुल्या प्रेमळ बाहुपाशा-
 मधें ? कोण घेणार अशा लंगड्याचें गोड चुंबन ?
 लपक् लपक् लपके पाय
 पाठीवरती विश्वाचें ओझें
 घेऊन रखडे लंगडा कुबडा...

सम्राट सीझर इजीप्तवर चाल करून तिथल्या राणीला गुलाम करून

आणणार अशी वार्ता आली. भराभरा सैनिक जमा होऊं लागले. कोणी तरी कुबड्याला म्हटलें—जा सैन्यांत. हो दाखल सैनिकांचा खुषमस्कऱ्या म्हणून. सैन्य विजयी झाल्यावर जितांच्या देशांत बायकाना काय तुटवडा ? पायाशी लोळत येतील...कुबड्याला लोभ सुटला, आणि शेवटच्या आशेनें तो सैन्यातहि हरप्रयत्नानें दाखल झाला.

आणि आतां, नाईल नदीच्या खोऱ्यांत सम्राटांच्या विजयाची नौबत झडली. खुद्द सम्राट महाराणी क्लिओपात्राच्या महालांत तिचा खास पाहुणचार घेत पडले. मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांपासून घरादाराला मुकलेल्या सैनिकांपर्यंत साऱ्यानीं यथेच्छ लुटमार करून घरें थाटलीं तरी कुबडोजीराव मात्र कोरडेच राहिले.

लाचार होऊन कुबडा रडकुंडीला आला तरी घर करायला त्याला कोणीहि तरुम स्त्री वश झाली नाही. एकादी छोकरी जबरदस्तीनें आपलीशी करण्याची एकादे वेळीं संधी मिळे, पण त्याच वेळीं त्याचा लंगडा पाय नेमका मधे लुडबुडूं लागे, आणि पाठीवरचें कुबड मणाच्या ओझ्याप्रमाणें त्याला खालीं रिचवून टाकी...

कुबडा सावरत सावरत उठून बसला, आणि शरमिंदेपणानें शहराची हद्द सोडून लष्करी तळाकडे रखडूं लागला...शहराची हद्द संपली असेल नसेल—

तोच एकाकी निर्जन रस्त्यावर एक छोकरी...एकटीच बरं का, एकटीच, गांवाकडे मॅढ्या वळवीत चालली होती. मजेत ..नाचत... गात..रसरशीत नवयौवना..कुबड्याच्या भीषण मुखावर स्मितरेषा उमटली. कुबड्याचें नशीब उघडले. एकाएकी आंतला लांडगा आनंदाच्या उकळ्या फुटून नाचायला लागला. कुबड्यानें त्यांतल्या त्यात कपडे ठाकठीक केले, आणि ऐटीत...ऐटीत बरं का. जरा ऐटीतच कुबडोजीराव रखडूं लागले.

छोकरी नाचत गात मेंढ्यांना कुरवाळीत जवळ आली, आणि निर्भयपणे कुबड्याची दखलहि न घेतां पुढें जाऊं लागली...आंतल्या लांडग्याचें लाचार कोकरू झालें. आणि—कुबडोजीराव लंपटपणें मागें वळून हात पसरून आलिंगनासाठीं रखडत धांवले. त्याबरोबर ती सावध झाली आणि भडकून तिनें त्याला अग्रा हिसडा दिला कीं, कुबडा विवळत आडवा-तिडवा होत खालीं आदळला. त्याच्या तोंडावर थुंकत ती ओरडली—
“ आली असली एवढी मस्ती तर मेलेल्या प्रेताला जाऊन विलग..”

फगकाऱ्यानें ती छोकरी मेंढ्यांच्या मागें पळाली. लाचार कुबडा हताशपणें उठला आणि सैनिकांच्या तळाकडे जाऊं लागला.

सैनिकाचा तळ दृष्टिपथांत आला. बुटके बुटके तंबू दिसू लागले.

एका तंबूपाशी सैनिकांची गर्दी उसळली होती. हास्थविनोदाचा जल्लोष चाललेला होता. कोणीतरी दुरूनच कुबड्याला पाहिले. आणि सैनिक ओरडले-अरे तो पाहा कुबडा आला. आणा आणा...खेचा, ओढा त्याला इकडे...कुबडा घाबरला. आता पुन्हा धिंड निघणार या कल्पनेने तो भयभीत झाला. तोंच दोनचार सैनिक धावले आणि त्यानीं त्याला जबरदस्तीनें तंबूकडे फरफटत नेले. सारे खदखदू लागले. कोणीतरी म्हटले-कुबड्याला भूक लागलीय...कोणीतरी छेलछवेली द्याहो... ही ऽ ही ऽ ही...हा कुबडा तेवढा राहिलाय...सोडा त्याला, सोडा त्या सटवीवर...आरडाओरड करीत सैनिकांनीं कुबड्याला तंबूच्या दारांतून आंत ढकललें. आणि...

जिना संपलेला होता. बाई भिंतीला रेलून उभी होती. मुरगाळलेल्या पायानें लंगडत रघुनाथ वर आला. औटघटकेच्या प्रेमाचा सौदा ठरला, पटला. खिशांतून पाकीट काढून रघुनाथनें पैसे चुकते केले. किलकिलें दार उघडून बाई आंत गेली. आंत झगझगीत प्रकाशांत चारदोन टवाळ कॅरमचा डाव मांडून रंगांत आले होते. गिळा करीत होते. आणि

दोन तीन बाया फिदफिदत पानतंत्राळू खाण्यांत गुंतल्या होत्या. किल-
किल्या दारांतून पांच सहा वर्षांचा एक उघडा नागडा पोरगा बाहेर आला
आणि हात पसरून म्हणतो “ साहेब, बक्षिसी ! ”...

...सहा वर्षांचा दिनू म्हणतो—साहेब बक्षिसी !...

रघुनाथचें आंग शहारलें. त्यानें खिशांत हात घातला. मघाशीं
घेतलेल्या पेपरमिंटच्या गोळ्यांपैकीं एकदोन उरल्या होत्या त्या हाताला
लागल्या. त्या बाहेर काढून त्यानें पोराच्या हातावर ठेवल्या. इतक्यांत
मागच्या मागें पोराला कोणातरी खसकन् ओढून घेतलें. आणि दोन
रपाटे मारीत आंत कोठेसं नेलें...

त्याच्यासमोर भराभर रांगेनें पानतंत्राळू खाणाऱ्या बाया येऊन
उभ्या राहिल्या...

—ओठ रंगलेले तोंडें रंगलेली .

मदनाची सेना राहिली खडी ताजीम देत,

पराक्रमाचे देवत म्याया आज शय्येवरी-

अदामपपांचा लाडका पुत्र,

ईव्हममीच्या छोनूल्या कन्यका,

समोरासमोर पातले आज ज्ञानवृक्षाचें फळ भोगाया,

माता-पितरांना धन्य कराया.

रंगलेले ओंठ शेशवकाळीं असतील कोणा माता-पित्यांनीं
मायेनें चुंबिलें !

विटता माया माता-पित्यांची

सगेसोयरे आणती तेच मायावी ओंठ

बाजारामध्ये पांथस्थासार्ठी.

युगायुगांच्या पोरण्या बालिका,

आणखी अशा कित्येक कित्येक निर्वासितांच्या आया बहिणी

कांता कन्यका

जिवाच्या भयें मायभूमीला पारख्या होऊन आल्या ज्या इथें
शेंकडां मैलांची तुडवून भूमी —

श्रुधा-सागराच्या पोटांतले पुत्र तृप्त कराया
जयांचे आंगीं

कणकणांतून ठणकणाऱ्या पुरुषार्थाच्या रुपेरी धारा चैतन्य देती
तयांना वोपाया ' गुहा मदनाची '

पण भाड्यानें माफक दराच्या...-

लप लप करीत येत पहिली बाई म्हणते—“ कोणती पाहिजे ती
निवडा...”

रघुनाथनें गांगरत बोलणाऱ्या बाईचाच हात धरला. सगळ्या रंभा
फिदीफिदी हंसल्या. बाई हंसत म्हणते--“ मी धदा करीत नाहीं
रावसाव...”

रघुनाथ शरमला. “ कां करत नाहीस ? ” हा प्रश्न ओठांतच विरघ-
ळला. त्यानें रागेंतल्या पहिल्या बाईकडे डोळे वर न करतांच बोट
दाखविलें. बायका फिदफिदत आंत गेल्या.

आतला झगझगीत दिवा मालविला गेला. पलीकडच्या अंधाऱ्या
खोलीतला दिवा लागला गेला. बाईनें रघुनाथला त्याचा हात धरून
अंधार झालेल्या दालनांतून पलीकडे नेलें आणि खोलीच्या दाराकडे
बोट दाखविलें. रघुनाथ भीतभीत आंत शिरला आणि—

...तंबूचा पडदा सारून लपक् लपक् करीत कुवडा आंत आला.
आणि समोरचें दृश्य पाहून थक्कला. तक्तपोशीवर एका सुकुमार स्त्रीचा
देह निश्चेष्ट पडला होता. रक्ताचें ओघळ बाजूनें वहात होते. आणि ती
अखेरचे आंचके देत होती. कोणा सैन्यांतील अधिकाऱ्यानें पकडून आण-
लेल्या या छोकरिनें त्याला हवें असलेलें सुख तिनें विनवोभाट दिलें नाहीं
म्हणून त्यानें तिला सैनिकांच्या भुकेल्या लांडग्यांच्या हवालीं केलें हातें.
सैनिक एका पाठोपाठ एक तिच्यावर तुटून पडले आणि...

कोणीतरी तंबून डोकावून खदखदत म्हणाले--बघतोस काय कुबड्या ?

उरक आपला कार्यभाग ती मरायच्या आर्धी. नाहीतर तिच्या थड-
च्यांतल्या मर्माकडे जन्मभर पहात जिभल्या चाटीत बसावं लागेल तुला...
हीऽहीऽहीऽ . कुबडा लंपटपणाने सरपटत जवळ गेला आणि...

रघुनाथने दार लावले, आणि पलंगाकडे पाहिले. जवळ जवळ विवस्त्र
होऊन एक बाई पेंगुळलेल्या डोळ्यांनी उताणो पडली होती. खोलीमधे
उग्र घाणीचा कुबट दर्प त्याच्या नाकामधे सरसरून शिरत होता. रघुनाथ-
कडे पाहून ती बाई म्हणते “हं या, उरका सोबत लवकर नि द्या
चक्षिषी. गिऱ्हाइकांचा खोळंबा होतोय बाहेर..”

त्या उग्र दर्पाने, तिच्या शब्दाने, आणि तिच्या बाजारी शरीरावयव
प्रदर्शनाने रघुनाथला पोटांमधे डुचमळू लागले, कालवाकालव होऊं
लागली. पण तो दबकत जवळ जाऊन पलंगावर बसला. सर्वांगाला
घाम सुटला. डोळ्यापुढे काजवे चमकू लागले. कानांत धवधव्याचा सुन्न
आवाज घुमू लागला. घशाला कोरड पडली. हातपाय थरथर कापू लागले.
जवळ सरकत त्याने तिच्या अंगाला स्पर्श केला...—

लंपटपणे कुबड्याने तिच्या शरिराजवळ हात नेला, आणि तिने अखे-
रचा अचका देऊन मान टाकली. कुबड्याने तिचे मृत शरीर कवटाळले.
आतां कोण त्याला विरोध करणार ? सारे काही त्याचेच होते. त्याने
तिला घट्ट घट्ट कवटाळले...

तो कालासारखा थंडगार झणझणीत स्पर्श...

तो कालासारखा थंडगार स्पर्श होतांच—

रघुनाथने दचकून हात मागे घेतला चुकून निखाऱ्यावर हात पडावा
त्याप्रमाणे !

रघुनाथचे डोळे खडखडीत उघडले. संवेदना जाग्या झाल्या. भूक
तडफडत तडफडत मेली. उन्माद सैरावैरा दाही दिशांना पळू लागला.

रघुनाथ लवंगलेल्या बाईच्या डोळ्यांत निरखून पाहू लागला...

...कुवड्याच्या बाहुपाशांतली ती मृत तरुणी होती. .

होमीने पिस्तुल चालवून मारलेली ती ब्रह्मी तरुणी होती...

रेवाशंकरने भोगून टाकून दिलेली ती अभिसारिका होती...

आणि तिचे पेंगुळलेले डोळे...

काम करून थकल्याभागल्या इंदुमतीचे डोळे...

कष्टाने शिणलेल्या मारीचे डोळे...-

रघुनाथला एकदम शिसारी आली.

त्या ओंगळवाण्या दृश्याची, त्या बाईची आणि स्वतःची देखील.

बक्षिसाच्या लालचीने पलंगावर उताणी पडलेली बाई उठली. एकदम रघुनाथला त्रिलगत तिने त्याच्या गळ्यांत हात घातला आणि टाचा उचावत त्याला समोरून त्याचा मुका घेतला.

सरसरून शिसारी येऊन रघुनाथने एकदम तिला दूर टकललें. वेड्या-सारखा तो दाराकडे धावला. बाई विवळत कोलमडत दूर कोसळली. दार सताड उघडीत रघुनाथ भ्रमिष्ट मनाने, तंत्राचू चघळीत बसलेल्या बाया आणि करमचा डाव माडून रंगलेले टोळभैरव याच्या अंगावरून ओलाडून जिन्याकडे धावला.

बाया आणि टोळभैरव आ करून क्षणभर पाहातच राहिले. तेवढ्यांत शेजकरीण वस्त्रे सावरीत गिऱ्हाइकाच्या नांवांने शंखनाद करित बाहेर आली. झाला प्रकार उमजतांच सारेच फिदीफिदी हसू लागले.

पण रघुनाथला त्याचें भान होतें कोठें ? जिन्यामागून जिने तो धावत ...घसरत...पोहत...चालला होता. डोळ्यासमोर अंधेरी आल होती. शरिरांतल्या कणाकणांनी बंड पुकारलें होतें ..

...उन्मादाचा पूर, मस्तीचा पूर एकाएकी आहू लागला..सारण उन्माद, सारी मस्ती भूगर्भात, बिळांत पळणाऱ्या उंदरांच्या रांगे-

प्रमाणें लुप्त होऊं लागली. आणि बघतां बघतां पात्र कोरडें ठण्ठणीत होऊं लागलें...

जीव-जिवाणू सरपटत तडफड तडफड करूं लागले...

गर गर गर, नुसता भोंवराच फिरत होता..मस्ती शिवाय, उन्मादा-शिवाय भोंवऱ्यात गरगरणारे कुवड्याचे शरीर कोरडें झालेलें पाल पुन्हा पुन्हा चाटीत तडफड तडफड करीत होतें...

तडफड करतां करतां, आंचके देता देतां...

कुवडा कात टाकूं लागला...नाक, डोळे, हात, पाय, सारे अवयव वितळूं लागले...नुसता लोळ्यागोळा भोवऱ्यांत गरगरूं लागला... आणि आचके देत होमी बाटलीवाला कुवड्यांतून उमटूं लागला...

एवढा बेडर नि आगाने आडदांड, पण मस्तीविना कसा बकऱ्या-सारखा ओरडत होता, विवळत होता, माशासारखा तळमळत होता...पण तोहि स्वस्थ नव्हता. तोहि कात टाकत होता.. गरगरणाऱ्या भोवऱ्यात त्याचाहि चेंदामेंदा झाला आणि लोळ्यागोळ्यांतून तडफड तडफड करीत हलकेंच...हलकेंच बरं का, रेवाशंकर उमटूं लागला...त्याचें तें गुलजार हास्य, ती विलासी नजर, यांचा मागमूसदेखील नव्हता. गौळी घातलेल्या कुलुंगी कुत्र्याप्रमाणें तो विवळत होता, सरपटत होता, तडफड करीत कात टाकत होता...भोवऱ्याची गरगर कमी झाली. ठिचलेल्या अवयवांचा गोळा मंदपणें गरगरूं लागला. हळू हळू...अगदी हळू हळू, जुने नाक, जुने कान, जुने डोळे, जुने तोंड, जुने हातपाय, जुने शरीर उमटूं लागलें...

रघुनाथचें शरीर उमटूं लागलें...

तडफडत आचके देत...

रक्ताळलेला आत्मा, तडा गेलेला आत्मा, पिंजून चिंध्या चिंध्या झालेला आत्मा, जवळ उभा होता. त्यानें आपलें शरीर ओळखलें,

आणि हंबरडा फोडून तो शरिराकडे धांघला. शरीर आपल्या आत्म्याची लक्ष्मणं अन्तःकरणांत गोळा करू लागले.

आत्म्याला आपले शरीर सांपडले.

शरीराला आपला आत्मा सांपडला....--

पण त्या उन्मनस्क मनस्थितीत तिसऱ्या आणि अखेरच्या जिऱ्यावरून लगबगीने उतरतांना रघुनाथचा दुखरा पाय घसरला आणि तो गडगडत खाली कोसळला. गडगडत खाली कोसळला तो थेट रस्त्यावरील गटारामधे शरीर ठार्या ठार्या ठेंचून गेले. अंगामधे उठण्याइतके देखील त्राण राहिले नाही. मेंदूला क्षणभर ग्लानी आली. आजूबाजूचे रस्त्यावरचे आणि पानपट्टीच्या दुकानातले बघे धांघले आणि त्यांनी त्याला गटारांतून हात देऊन वर काढले. एक म्हणतो-- "श्लेषत नाही तर इतकी प्यावी कशाला ? ”

रघुनाथला तेवढ्यांत आपल्या खर्चाने एक पानपट्टीवाला आपल्या दुकानांतले लिंबू पाजतो. रघुनाथ सावरलेला पाहतांच बघे फिदफिदत पांगले...रघुनाथने भानावर येऊन आजूबाजूला पाहिले. रस्त्यावर वर्दळ जोरांत चालू होती. गाडी घोडे धांघत होते. मोटारी आडव्या उभ्या फराटत होत्या. ट्रॅम संथ वेगाने येत जात होत्या. आणि माणसे माडीवरील अप्सरा न्याहाळीत व मारुडचेष्टा करीत रेंगाळत चालली होती...

एकटाच...त्या कोलाहलांत...एकटाच, वेडापिसा...उघडा बोडका घाणीने डबडबलेला...घामाने निथळलेला...केस पिंजारलेले...डोळे तारवटलेले...पोशाख अस्ताव्यस्त झालेला...-

एकटाच लोकल स्टेशनच्या दिशेने रघुनाथ रखडू लागला...

...धवधवा धो धो धो कोसळत आहे...पाण्याचा नव्हे...माणसांच्या हृदयांचा...शेकडो हजारां रघुनाथ...शेकडो हजारां माणसे...शेकडो हजारां हृदये वाहात येऊन कड्यावरून खाली दरीत कोसळत आहेत... कोसळतांना आकंदत आहेत...

एकटाच...एकटाच...एकटाच...

बेवारशी...बेवारशी...बेवारशी...

खाली कोसळलेल्या हृदयांच्या चिंध्या चिंध्या...

हृदय फुटून लोण्यासारख्या भावना फेसाळून झालेल्या लाटा...

रक्ताच्या पुरांत फेसाळलेल्या भावनांच्या लाटा...

धवधव्याच्या काठावर सहलीसाठी जमलेले सौंदर्यवादी प्रवासी म्हणतात...किती सुंदर...किती पवित्र...प्राचीन आर्यांनी या निसर्गरम्य स्थळी तपश्चर्येसाठी एकादें देऊळ कसे बरे उभारले नाही ? धवधव्याच्या लजव्या कडेला मोठा फलक झळकत आहे...

“ मानवता धवधवा ”

आणि डाव्या बाजूने काढलेल्या कालव्यावर पाटी लावलेली आहे-

“ मानवता लेफ्ट बँक कॅनॉल... ”

रक्त-भावनांचा पूर संस्कृति समृद्ध करित चालला आहे...-

स्टेशनवर लोकल उभी होती. आणि माणसांची तुफान गर्दी उसळली होती. इतकी गर्दी की, रघुनाथ धांवत प्लॅटफॉर्मवर आला तरी डब्यांत शिरण्यापुरतादेखील जागा नाही. प्रत्येक डब्याच्या दाराशी माणसांची खेचाखेच आणि भाडणतंटे. भिरभिर रघुनाथने संबंध प्लॅटफॉर्म पायाखाली तुडवला. पण ‘जागा नाही, पुढे जा,’ हाच मंत्र त्याला ऐकावा लागला. तेवढ्यात गाडाने भोंगा दिला आणि ती हालली. रघुनाथने श्वास आवरून जीव मुठीत धरून चपळाई केली आणि हालणाऱ्या डब्याचा दांडा पकडून तो लोंबकाळला आणि फूटबोर्डवर एक पाय ठेवून स्थानं एक अधांतरी सोडला.

आंत प्रशस्त बसलेल्या काही मालक मंडळींतील एक महाराज ओरडले, “ मिस्टर मरायचंय काय ? ”

गाडी वेगांत जाऊ लागली. गार वारा झोंबू लागला. डोळ्यासमोर

रस्ते, इमारती, दिव्याची रोषणई, गाडीघोडे, पळणारीं वाहनें, उलटीं पालटीं होत फिरूं लागलीं...

...हात सुटला तर !...पाय घसरला तर !...

हृदयभेदक किंकाळी...गाडीची सांखळी...अरे मेला मेला, गाडी-खालीं गेला-आरडा ओरड खडखडत गाडी थांबते...गर्दीं जमते... शिलगावलेली सिगरेट रागानें आपटीत गाई दिवा घेऊन गर्दीला दूर सारीत प्रेत पाहतो... “ हात साला कशाला मरायला उभा राहिला होता ..गाडीच्या फुटबोर्डावर !... दोन पोर्टर येतात, प्रेताची मामुली तपासणी करतात...खिशातल्या पाकीटांतल्या नोटा हळुच गर्डीच्या खिशांत...नांवांनिशी नाही... ओळखदेख नाही...बेवारशी गाठोडें इस्पितळाच्या आवारांत ... इस्पितळाच्या आवारांत बेवारशी प्रेत... चिरफाड करायला अधाशी विद्यार्थ्यांची एकच घाई...चिंध्या चिंध्या झालेल्या शरीराची चिरफाड काय करणार कपाळ ! मेंदु ठीक असतां तर तेवढाच बरणीत...पण तोहि फुटून जमिनीवर उदक शिंपावें तसा ओघळून भूमी पवित्र करीत आहे...

द्या बेवारशी ठरवून म्युनिसीपालिटीच्या ताब्यांत...बेवारशी शरीर धवधव्यांतून वहात आलें...

काठावर बँड लागलेला आहे...सनई-चौघडा झडत आहे...

ब्राह्मण वेदज्ञचा म्हणत आहेत...

पाद्री पवित्र शास्त्र वाचत आहे...

मौलवी कुराणपठण करीत आहे...

कोसळतांना बेवारशी शरीर कण्हत आहे...

एकटाच...बेवारशी...एकटाच...बेवारशी...

चक्रवर्त येऊन खुनाथस्ये खरोखरीच हात सुटूं लागले, पाय घसरूं

लागले. दारांत एक मुंडासेवाला म्हातारा उभा होता. त्यानें रघुनाथचे सुटणारे हात एकदम धरून खेचले. आणि तो ओरडला—

“अरं गड्यानों सरा सरा, या भाऊला वाइच् चकर आल्यावानी दिसतीया...” गर्दीची रघुनाथला आंत घेण्यासाठी तारांबळ उडते. रघुनाथला त्यांतल्या त्यांत आंत घेण्यापुरती वाट करून मुंडासेवाला म्हणतो—“या भाऊ, असं वाइच वाकुनशान या आंत, आन पडा हतं जराशान...अवो, जीवाला जपाया होवं...हात सुटलं असतं तर ? यंतराला काय माया है मानसावानी ? ”...

ती माया, ती ममता...जखमेवर घातलेल्या आयोडीनप्रमाणें रघुनाथला झोंबत गेली...

...थकलेल्या भावना, शिणलेल्या कल्पना...

दमलेलें शरीर, म्हातारा झालेला उत्साह...सारे म्हणूं लागले...

लडिवाळ नखरे करणारी मारी नको...

रेवाशंकरची राधा नको...

होमीनें मारलेली ब्रह्मी तरुणी नको...

कुबड्याच्या बाहुपाशांतली लावण्यमयीहि नको....

मला हवीय इंदुमती,

मला हवाय दिनू...नंदा...निमा.

मला हवी आई, मला हवे आहेत आण्णा...

मला हवी आहे सारंगी

मला हवं आहे घर ! घर ! घर !

पण नशीब म्हणतें-कुठलें घर ? कुठली सारंगी ?

कुठली झोंपडी ? कुठली इंदुमती ?

कुठली माया ? कुठली आई ?

कुठला दिनू, कुठली निमा, कुठला नंदा ?

कुठला महाल ? कुठला वाडा ?

उद्यां सकाळीं नऊ पस्तीसची लोकल !
 उद्यां सकाळीं नऊ पस्तीसची लोकल !
 उद्यां सकाळीं नऊ पस्तीसची लोकल !—

—०—

— उ प सं हा र —

.... अशी ही नांदते थोर संस्कृति,
 जियेचा धागा सांपडतो मागें उपनिषदांत
 असे हे वंशज आर्य-पुत्रांचे
 फांदी फांदीतून करीती गर्जना आणि घोषणा—
 “ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु
 सर्वे सन्तु निरामयाः
 सर्वे भद्राणि पश्यन्तु
 मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात्...”

—

लेखनकाल }
 एप्रिल-मे १९५० }

